

TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

KOMPARATIVISTIKA: ILMIY ASOSLARI VA AMALIYOT MAYDONI

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

BOSH ILMIY-METODIK
MARKAZ

2022

TOSHKENT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI**

**Компаративистика: илмий
асослари ва амалиёт майдони
fanidan
O‘QUV-USLUBIY MAJMUA**

Toshkent - 2022

Fanning ishchi o‘quv dasturi O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi 2019 yil “___” _____dagi ___ -sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Tili o‘rganilayotgan mamlakat adabiyoti (arab)” fani dasturi asosida tayyorlangan.

Tuzuvchilar:

Muxiddinova D.Z. – Toshkent davlat sharqshunoslik instituti “Xorijiy sharq mamlakatlari adabiyoti” kafedrasini mudiri, f.f.d.

Taqrizchilar:

Tilavov A. – A.Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, f.f.n.

Sotiboldieva S. - A.Navoiy nomidagi O‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, f.f.n.

Fanning o‘quv-uslubiy majmuasi Toshkent davlat sharqshunoslik instituti O‘quv-uslubiy kengashida ko‘rib chiqilgan va tasdiqlangan (_____ 20____ yildagi _____ - sonli bayonnoma)

Mundarija

№	Mavzular	betlar
O'quv nazariy materiallar:		
1	Адабиётшуносликда қиёсий-тарихий метод ва унинг асосчилари Қиёсий ва чоғиштирма адабиётшунослик. Қиёсий адабиётшунослик объекти	4
2	Jahon komprativistikasining taraqqiyot bosqichlari	4
3	Adabiy aloqa turlari. Kontakt aloqa tipologiyasi. Kontakt aloqa	8
4	Tekst, badiiy asar, diskurs, kontekst, intertekst tushunchalari. Tekst struktura sifatida	18
5	Diskurs tushunchasi. Diskurs va tekst. Intetekstuallilik konsepsiyasi. Kontekst tushunchasi	18
6	Turli-tuman madaniyatlarning to'qnashuvi va o'zaro rivojlanishi (madaniy izolyatsiya, assimlyatsiya, unifikatsiya (bixillashtirish), "mayin va o'tkir" (myagkiy i jestkiy) multikulturalizm, aparteid (razdelnoe projivanie)	20
7	Adabiy ta'sir va o'zlashtirish nazariyasi. Badiiy asarda "o'zga so'z". Adabiyotlararo dialog	34
8	Sharq adabiyoti adabiy jarayonlar kesimida	34
9	Sharq va G'arb: madaniyatlar dialogi.	38
2. Seminar materiallari		
1	Qiyosiy adabiyotshunoslikning tamoyillari	123
2	T.Benfey, N.Veselovskiy, M.Jirmunskiy, N.Konradlarning qiyosiy adabiyotshunoslikka qo'shgan xissasi.	125
3	O'xshash va tipologik xususiyatlarga ko'ra qiyoslash mexanizm i va tamoyillari.	127
4	Intertekstuallilik konsepsiyasi. Kontekst tushunchasi.	127
5	"Sharq madaniyati an'anasi" tushunchasi.	128
6	Multikulturalizm: keng va tor tushunchalari, terminning shakllanishi va taraqqiyoti.	129
7	Adabiy ta'sir va o'zlashtirish nazariyasi. Motiv. Syujet. Sayyor syujetlar nazariyasi.	130

8	Sharq va G‘arb adabiyotidan tarjimalar, ularda badiiy olamning qayta yaralishi. (Navoiy va Shekspir asarlari misolida)	130
9	N.Konrad, F.Sulaymonova, N.Komilovning Sharq va G‘arb adabiyoti haqidagi qarashlari.	132
	Mustaqil ta’lim materialari	153
	Mustaqil ish mavzulari	154
	Glossariy	156
	Ilovalar	162

1 маъруза. Адабиётшуносликда қиёсий-тарихий метод ва унинг асосчилари Қиёсий ва чоғиштира адабиётшунослик. Қиёсий адабиётшунослик объекти.

Дарсингмақсади: талабаларда қиёсий-тарихий метод ва унинг асосчилари ҳақида билим, кўникма шакллантириш.

Режа :

1. Қиёсий типологик адабиётшунослик соҳасимоҳияти
2. Қиёсий типологик адабиётшунослик соҳасиҳақидаолимларфикри
3. Маданий — адабий алоқалар

Таянчсўзлар: Н.И.Конрад,глобаллашув, компаративистика, маънавий синтез,

Нарса ва ходисаларнинг моҳияти қиёслаш орқали ойдинлашади. Табиат ва жамиятда асосан такрорланувчи, бир-бирига ўхшаш ёки ўз табиати, тўзилиши, моҳияти билан бир-бирига зид бўлган нарса, ходисалар қиёслаш объекти бўлиб хизмат қилади. Бу ҳол адабиётшунослик фани, хусусан, қиёсий адабиётшунослик учун ҳам бадий-эстетик метод бўлиб қолмоқда.

Қадим замонлардан буён ўзбек адабиёти туркий, араб, форс тилида сўзлашувчи минтақалар адабиёти, кейинчалик рус ва Ғарбий Европа адабий анъаналари билан ўзвий алоқада бўлиб келган ва келмоқда. Зотан, миллий доиралардан четга чиқиб, кенг кўламда фикрлаш, ижодий алоқага киришиш барча даврларда ҳам илғор эстетик қарашнинг асосий хусусияти бўлган. Шунга қарамай, биз миллий адабий жараён ривожланишининг асосини бошқа мамлакатлар ва халқлап адабиёти таъсири ташкил этади деган фикрдан йироқмиз.

Адабиётлараро алоқалар, аввало, тарихий ҳодиса саналади. Н.И.Конрад алоқаларнинг бир бутун адабий жараёндаги кўлами, роли, шунингдек, айрим халқарнинг адабиётлари тарихидаги моҳияти турли даврларда ва ҳар қил тарихий шароитларда турлича эканлигини таъкидлайди¹. Алоқаларнинг адабий жараёндаги турли шакл ва қуринишларини аниқлаш миллий адабиёт табиатини белгилаш учун зарур ҳолатдир. Шунинг учун ҳам адабий алоқаларни тадқиқ этиш адабиётшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири саналади. Шу билан бирга компаративистика борасидаги тажрибаларни ўрганиш ушбу соҳанинг мамлакатимиздаги ривожини учун муҳимдир.

Жамиятдаги глобаллашув замонавий жаҳон адабиёти ва маданиятидаги интеграциялашув жараёнлари қиёсий адабиётшуносликни ҳозирда филологиянинг етакчи соҳаларидан бирига айлантди.

¹Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: Наука, 1972. — С.319.

А.Н.Веселовский, Ф. И.Буслаев, В.М.Жирмунский, М.П. Алексеев, Н.И.Конрад, И.Г.Неупокоева, П.ван Тигем, П.Азар, Ф.Бальдансперже, Р.Уэллек, Э.Курциус, Д.Дюришин, А.Дима сингари дунё илмий жамоатчилиги тан олган олимлар эса ушбу соҳа назарий ва амалий асосларининг шаклланишига муносиб ҳисса қўшдилар.

Маълумки, Шарқнинг Фаол ёки Ғарбнинг Шарқ маданияти ва адабиётига мурожаат этиши ўзида Шарқ-Ғаол маънавий синтезини мужассам этган маданий жараённинг таркиб топишига сабаб бўлган. Бундай синтез дунёнинг барча халқари маданиятига хос хусусият саналади. Маданий — адабий алоқалардаги ўзига хос анъаналар, сўнги йилларда Ўзбекистонда кузатилаётган халқаро алоқалардаги фаоллик қиёсий адабиётшуносликка, хусусан, ўзаро алоқалар ҳамда таъсир назарияси, амалиёти масалаларига жиддий эътибор қаратишни тақозо этмоада.

Турли шаклдаги адабий алоқаларни ўрганиш тажрибаси дунё бадиий жараёнининг бирлиги ҳақидаги концепцияни ишлаб чиқиш, «жаҳон адабиёти» тушунчасига аниқлик киритиш масалалари билан ўзвий боғлиқдир. Адабиётшуносликда янги соҳа - қиёсий адабиётшуносликнинг таркиб топганлигини мана шу жараённинг мантиқий якуни дейиш мумкин. Таркиб топган даврдан бошлаб ушбу соҳанинг вазифаси миллий адабиётлар тарихига оид манбаларни тўплаш, маълум бир тизимга солиш ва фактик материалларни умумлаштириш, адабиётларнинг бир-бирига ўзаро таъсири муаммоларини кун тартибига қўйишдан иборат бўлиб келди.

ХИХ асрнинг иккинчи ярмига келиб адабиётшуносликнинг бир бўлими сифатида тўла шаклланган адабиётларни қиёсий ўрганиш ҳозирги замон фанининг ҳам объектив эҳтиёжига айланган. Таниқли рус адабиётшуноси академик В.М.Жирмунский таъбири билан айтганда, “тарихий ҳолатлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни аниқлаш ва уларга тарихий жиҳатдан баҳо бериш ҳар қандай тарихий тадқиқотнинг шартли элементи ҳисобланади. Қиёслаш ўрганилаётган ҳолатнинг ўзига хослигига (индивидуал, миллий, тарихий) путур етказмайди, аксинча, қиёслаш, яъни ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш ёрдамида бу ўзига хосликни аниқ белгилаш мумкин бўлади”¹. Лекин компаративистиканинг тадқиқот йўналиши ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқовчи оддий қиёслаш билан бирга уларни илмий ва тарихий жиҳатдан исбот қилишни ҳам ўз ичига олиши керак. Таниқли словак компаративисти Д.Дюришин қиёсий адабиётшуносликнинг тадқиқот объекти яна ҳам кенг қамровли бўлиши ҳақида фикр билдиради: “...ўхшашлик ва фарқли жиҳатларни фақатгина

¹ Қаралсин: В.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.: Наука, 1979. -С.77.

адабий йўналишлар, жанр ва жанр кўринишлари доирасидагина эмас, балки ғоявий — психологик йўналиш, персонажлар тавсифи, композиция ва сюжет қурилиши, мотивлар, образ тизими ҳамда бадиий асар асосини ташкил этувчи компонентларни назарда тўтган ҳолда ҳам таҳлил этиш керак"².

Қиёсий типологик адабиётшунослик соҳаси баъзи адабиётларда адабиёт тарихи таркибий қисмига мансуб деб берилса-да, лекин адабиётни қиёслаб ўрганиш нафақат адабиёт тарихи соҳаси, балки адабиёт назарияси, адабий танқид, адабиёт методологияси, библиография, матншунослик, манбашунослик, таржимашунослик ва бошқа шу каби соҳалар учун ҳам муҳим маълумотлар беради ва улар билан узвий алоқадор бўлади. Масалага бу жиҳатдан ёндашганда, қиёсий адабиётшуносликни адабиётшуносликнинг алоҳида бир ёрдамчи соҳа сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқ. Адабиётни қиёслаб ўрганиш борасидаги дастлабки тадқиқотлармифологик асарлар, фольклор намуналари устида бўлганлиги боис балки, уни адабиёт тарихига мансуб деган фикрлар юзага келган бўлиши мумкин.

Адабиётни қиёслаб ўрганиш жараёнида 4 асосий масала муҳим муаммо сифатида белгиланади:

1. Ижодий метод, адабий оқим, йўналишлар, адабий жараёнлар.
2. Адабий тур ва жанрлар масаласи.
3. Ижодкорнинг услубий маҳорат масаласи.
4. Бадиий асарнинг қиймати.

Демак, адабиётни қиёсан ўрганиш адабиётшунослик ва унинг деярли барча таркибий қисмларига (адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, адабий танқид, адабиёт методологияси, библиография, матншунослик, манбашунослик, фольклоршунослик) оид билим ҳамда маълумотларга асосланиб иш кўради. Шу боис, компаративист олим қиёсий ўрганишга киришишдан аввал адабиётшунослик бўйича пухта билимга эга бўлмоғи лозим.

Юқоридагилар асосида ўзбек тилида қиёсий адабиётшунослик бўйича ўқув кўлланмасига бўлган талабдан келиб чиқиб мазкур адабиёт яратилди. Унда соҳанинг тараққиёт босқичлари, асосий адабий алоқа турлари, хусусан бадиий таржиманинг алоқа шакли сифатидаги вазифалари, қиёсий таҳлил масалалари ёритилган.

Кўлланмада Ўзбекистонда компаративистика тарихи, ҳамда Шарқ ва Ғарб адабиёти алоқалари тадқиқига доир мавзуларга ҳам кенг ўрин ажратилган.

Мазкур ўқув адабиётига соҳанинг дунёда тан олинган олимларининг илмий-назарий қарашлари асос қилиб олинди. Мавзуларни ёритишда асосан А.Дима, Д.Дюришин сингари олимларнинг илмий хулосаларига таянилди.

² Д.Дюришин. Теория сравнительного изучения литературы. - М.: Прогресс. 1979. -С. 183.

Саволлар:

1. Адабиётни қиёслаб ўрганиш жараёнида асосий масалалар
2. Қиёсий типологик адабиётшуносликни ма?
3. Маънавий синтезни ма ?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
8. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.

2 мавзу:КОМПАРАТИВИСТИКАНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Режа:

- 1.Қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланиши
- 2.Қиёсий адабиётшуносликнинг тармоқланиши
- 3.Америка компаративистика мактаби пайдо бўлиши
4. Фердинанд Брюнетьернинг Олий педагогика мактаби

Таянчтушунчалар:Адабиёт ва жамият, структура ва коммуникациялар,қиёсий адабиётшунослик,классицизм, Ҳелтлитератур

Маълумки, қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланиши XIX асрнинг иккинчи ярмида бошланган бўлиб, фаннинг ривожланиши ва тармоқланиши натижасида ҳозирги кунгача ҳам узлуксиз давом этмоқда.

У босиб ўтган йўлнинг умумлаштирувчи қисқача тавсиф нафақат фан тарихи нуқтаи назаридан зарур, шу билан бирга асосий йўналишларини пайдо бўлишидан то ҳозирги кунгача бўлган тадрижий ривожланишини кузатиш имконини беради.

Европа Уйғониш даврида қадимги юнон ва Рим цивилизациясига бўлган катта қизиқиш қиёсий хусусиятга эга бир қатор тадқиқотларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Бу даврда юнон ва латин ёзувчиларининг асарлари қиёсий ўрганилган тадқиқотларда юнонларнинг римликлардан устунлиги, намуна бўлганлигига алоҳида урғу берилди. Айниқса Вергилий томонидан Ҳомернинг эпик санъати қоидалари ардоқланганига эътибор қаратилди. Кўпгина илмий ишларда Данте ва Петраркаларнинг ижоди антик ёзувчиларининг асарлари билан қиёсланди.

Классицизм даврида мумтоз анъаналарига риоя қилган ҳолда, ўзига хос асарлар яратишга, манбаларни эса ўрта асрлардан ёки бевосита ўзига яқин бўлган тарихдан олишга эътибор қаратила бошланди. Бундай ёндашув Пьер Корнелнинг “Сид”(1636) трагедияси сюжети испан манбаларига яқин эканлигида намоён бўлади. Илк бор ХИИ асрда пайдо бўлган ва испан романсеролари ҳамда “Родриго ҳақида достон”³ да (ХИВ аср) янгиланган “Сид” мавзусига, ХВИИ аср испан театри (айниқса Хуан де ла Куэва ва Лопе де Вега асарларида)да қизиқиш яна кучайди. Сид образининг тўлақонли талқини Гильен де Кастро пьесаларида акс эттирилгани учун Корнель уларга мурожаат қилган. Драматург танқидчилари, ўз хоҳиш-истакларига қарши бўлса ҳам, испан ва француз драматургиясини қиёслашга мажбур бўлганлар.

ХВИИ асрда ўзга мамлакатлар адабиёти ва Европа адабиёти тарихи бўйича умумлаштирувчи асарларга қизиқиш ортди. Чет эл маданияти ютуқларини диққат билан кузатиб борган ёзувчилар орасидан, аввало “Фалсафий номалар”(ёки “Инглиз номалари”) асарининг муаллифи Вольтерни эслаб ўтиш зарур. У ўзининг Англияга сургун қилинганини таърифлаш баробарида французларни инглиз адабиёти билан таништиради, аниқроқ айтиладиган бўлса, Британия ороллари аҳолисининг жоҳиллик нафаси келиб турувчи одатларига француз зеболиги, орасталигини қарама-қарши қўйиб, француз трагедияларининг “даҳшатли фарслар муаллифи” Шекспир асарларидан афзаллигини таъкидлайди. Италиялик ёзувчи Лодовико Антонио Муратори, “Мукамал итальян поэзияси ҳақида” (1706) асарида Европа шеърятига уйғун бирликда баҳо беради. Италия адабиётининг илк тарихчиларидан бири Франческо Саверио Квадрио 1752йили “Поэзия тарихи ва онги” асарида провансал шеърятининг итальян адабиётига таъсирининг баъзи жиҳатларини таҳлил этади. Ва ниҳоят, Европа

³Испан миллий қўшиқлари туркуми

адабиёти тарихи бўйича умумлаштирувчи тадқиқот(1761) муаллифи Денинни ҳам айтиб ўтиш мумкин.

Тафаккурни ҳиссий тажрибадан ажратиб қўядига
н ва ақлни билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайдиган маърифатпарварлик давридаоқим, қиёсий-тарихий тадқиқотларнинг ривожланишига кенг йўл очиб бермас эди. Фақат ХVIII асрнинг поёнига келиб, адабиётшунос Лагарп ва тарихчи Мармонтелнинг саъй-ҳаракатлари билан секин-аста компаративистика бўйича тадқиқотлар учун мақбул муҳит шаклланди. Бу даврда маданиятнинг тарихий концепциясини асослашга қаратилган ва ўз навбатида қиёсий тадқиқотлар учун ҳам жуда катта хизмат қилган Гердернинг(1844-1803) асарлари пайдо бўлди.

XIX асрнинг биринчи ярмида 1789 йилги Буюк француз инқилоби ва Наполеон урушлари таъсирида сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳалар жадал ривожланди. Бу ўз навбатида даврнинг моддий ва маънавий қадриятлари билан айирбошлаш учун ижобий шароит яратди. Буюк немис шоири И.В.Гёте маданият тарихида янги саҳифани очиб берди ва “Weltliteratur” пайдо бўлишининг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтди.

Бу пайтда немис адабиётшуноси асосчилари ака –ука Шлегеллар антик даврдан бошлаб янги замонгача қамраб олган умумжаҳон адабиёти тарихини яратишга ҳаракат қилдилар. Фридрих ШлегельВена университетида ўқиган машҳур маърузаларида(1812)¹ умумжаҳон адабиётининг кенг манзарасини таърифлаб берган бўлса, унинг акасиАвгуст Вильгельм немис китобхонлари диққатини Шекспирга, италян, испан ва португал шеърятига қаратди ва Фридрих билан биргаликда романтизм мактабининг назарий асосларини яратди.¹ Антик маданиятни чуқур ҳис қилиш, Ўрта аср ва Уйғониш даври ёдгорликларини ўрганиш, классицизм ва маърифатпарварлик адабиётига танқидий ёндашиш адабиётга бўлган аниқ талабларни ишлаб чиқиш имкониятини яратди.

Романтик мактабнинг тарафдори бўлмаган Фридрих Боутервек², италян, испан, француз и португал поэзияси ва нотиклик санъатинингХVIII асрдан XIX асргача бўлган даврдаги манзарасини тасвирлаб берди. Бу ўринда Жермина де Сталь (1766-1817) Франция ва бутун ғарб дунёсини деярли нотаниш бўлган “Бўрон ва тазйиқ”, классицизм ва романтизм даври Германияси билан таништирганлиги муҳим ўрин тутди. У моҳиятан романтик бўлган Шимол адабиётини классицизмнинг маркази бўлган Жануб адабиёти билан қиёслаб, немис адабиётининг ўзига хос жихатлари:

¹Fr. Schlegel, Geschichte der alten und neuen Literatur, Viena, 1812.

¹A. W. Schlegel, Blumensträusse italienischer, spanischer und portugiesischer Poesie, Viena, 1804.

²Fr. Bouterwek, Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des XIII-e Jahrhunderts, 1801 — 1819.

индивидуализм, метафизика тамойилларига асосланиш, мустақиллик руҳини аниқлади ва ўқувчиларга даврнинг кўзга кўринган вакиллари – Виланд, Винкельман, Лессинг, Гёте ва Шиллер билан таништирди. У ҳар томонлама романтизмни улуғлаб, Наполеон даври Франциясини Германияга қарама-қарши қўяди.

Бу пайтда, шунингдек компаративистиканинг тарихий фан сифатида шаклланиши учун ҳам қулай шароитлар пайдо бўлди.

Бунда биринчи навбатда Франсуа Гизо и Огюстэн Тьеррилар асос солган тарих фанининг ўзи назарда тутилади. Уларнинг XIX асрнинг 30-40 йилларида яратилган Франция ва Европа тарихи бўйича кенг қўламдаги илмий тадқиқотларида тарихнинг ижтимоий-сиёсий жиҳатларига асосий эътибор қаратилди.

XIX асрнинг бошлари ижтимоий тарих билан бир вақтда адабиёт тарихи ва адабий танқид шаклидаги адабиёт ҳақидаги фаннинг шаклланиши даври ҳам бўлди. Нотиқлик санъатининг машҳур назариётчиси, Сорбонна университети профессори Абель Франсуа Вильмен (1822) француз адабиёти тарихи бўйича маърузалари билан ном қозонди (1828—1829), кейинроқ (1846) у антик давр ва чет эл адабиётидан амалга оширилган тадқиқотларида қиёслаш методидан кенг фойдаланди, айниқса бу Ўрта ер денгизи бўйларида яшовчи лотин халқлари адабиёти тадқиқотида яққол намоён бўлди. У ўз тадқиқотларини Италия шеърлятига, айниқса Данте асарларига, ҳамда испан эпик адабиётига бағишлади. Бунда у албатта асар яратилган даврга мурожаат қилди. Шу боис Вильменни тарихий адабий танқиднинг асосчиси деб ҳисоблаш мумкин. Унинг замондоши Жан-Жак Ампер, кейин Филарет Шаль ва Эдгар Кинелар ҳам қиёсий-тарихий тадқиқотлар ўтказдилар. Шу ўринда Сент-Бёв ҳам ёзувчилар ҳақидаги тадқиқотларида, уларга таъсир кўрсатган омилларга эътибор қаратди. Айтиш жоизки, “қиёсий адабиётшунослик” атамаси ҳам биринчи марта уларнинг тадқиқотларида қўлланилган. Мисол учун, Филарет Шаль ўз изланишларининг самараси бўлган йигирма жилдли “Қиёсий адабиётшунослик бўйича тадқиқотлар”ини (1847-1864) чоп эттирди. Демак, юқорида кўрсатиб ўтилган тадқиқотчиларни биринчи компаративистлар деб ҳисоблашимиз учун барча асосларимиз бор, гарчи у пайтларда фаннинг аниқ методологияси бўлмаса ҳам, чунки у асрнинг охирида пайдо бўлди. Гарчи бўлажак фан ҳақида умумий тасаввурга эга бўлсалар-да, улар мубошир-ташаббускорлар бўлиб қолдилар ва асосан турли адабиётлар соҳасидаги тарқоқ билимларни жамлаш билан шуғулландилар.

Европада қиёсий – тарихий методнинг шаклланишида германиялик ака-ука Гриммлар – Вильгельм ва Якобларнинг алоҳида ўрни бор. Уларнинг “Немис мифологияси” китобида мифологик мактабнинг назарий қарашлари

баён этилган. Тадқиқотларида Хинд-европа халқлари фольклорининг қиёсий таҳлил қилиб, улар ўртасидаги ўхшашлик ягона илдизга бориб тақалади деб хулоса қилганлар. Ака-ука Гриммлар қадимги орий қабилаларининг ўтмишидаги мифологик тасаввурлари кейинчалик мазкур қабилаларнинг дунё бўйлаб тарқалиши натижасида ўзининг дастлабки маъноларни йўқотиб, эртак афсонага айланадилар. Маданий ходисаларнинг, худудларнинг узоқ ва яқинлигига қарамай бир хилда такрорланиши мифологик мактаб вакиллари уларнинг келиб чиқиши (генезиси) ягонадир деган янглиш хулосаларга олиб келди. Кейинчалик улар илгари сурган фикрлар рад этилган бўлса ҳам тўпланган йирик фактик материал, унинг тасири ва энг асосийси, ундан келиб чиқадиган назарий умумлашмалар кейинги давр адабиётшунослигининг ривожига самарали таъсир этди¹1859 йили немис олими Франс Ноэл Бенфей ҳинд эпоси “Панчатантра”нинг немис тилига қилган таржимасига ёзган кириш сўзи орқали соҳанинг назарий масалаларига эътиборни қаратди. Унда Бенфей асарларининг бир-бирига яқинлиги, сюжет йўналишларидаги ўхшашликларнинг сабаби фақатгина ягона миф ёки мифологик манба бўлмай, “сайёр сюжет”ходисаси билан ҳам боғлиқ деган ғояни илгари суради.

ХИХ асрнинг биринчи чорагидаёқ Швейцарияда қиёсий тадқиқот тарафдорларини қўллаб-қувватлайдиганлар бор эди. Улар орасидан биринчи бўлиб бир мунча муддат Павиан университетининг нутқ санъати профессори бўлиб фаолият юритган Никколо Уго Фосколони айтиб ўтиш керак, у “Адабиётнинг келиб чиқиши ва унинг функциялари” (1809) мавзусида кириш маърузасини ўқиди, унда қиёсий адабиётшуносликнинг бир қатор муаммоларига тўхтаб ўтди. Кейинроқ, 1829 йили, у бўлажак Европа адабиёти масаласига мурожаат қилди.

Қиёсий адабиётшунослик бу пайтга келиб қиёсий таҳлилга мурожаат қила бошлаган бошқа фанлардан ҳам ижодий туртки олди. Бу ҳаттоки табиий фанларда ҳам содир бўлди: Жорж Кювье⁴ қиёсий анатомиога бўйича маърузалар ўқиди (1800-1805). “Қиёсий адабиётшунослик” атамаси ҳам аслида, Ж.Кювьенинг “Қиёсий анатомия” терминида ҳамоғанг равишда пайдо бўлган.

ХИХ асрнинг иккинчи ярмида, аниқроқ айтадиган бўлсак, 70-90 йилларда, қиёсий адабиётшуносликнинг жадал ривожланиши кўзга яққол ташланди. Францияда ўзаро таъсир масалаларига бағишланган бир қатор асарлар пайдо бўлди. Олимлар биринчи ўринда роман-герман адабий алоқаларига хусусан, Данте ва Шекспир асарларининг Германияда

¹Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38.

⁴Француз табиатшунос олими, қиёсий анатомия ва палентология асосчиси.

тарқалиши, Англия, Германия, Италия ва Франция ўртасидаги ўзаро адабий алоқаларига эътибор қаратдилар. Шу билан бир қаторда анъаналарнинг бир авлод ижодкорларидан кейингиларига ўтиш масалаларига бағишланган, айниқса Гёте, Байрон, Мицкевич ижоди билан боғлиқ тадқиқотлар пайдо бўлди. Бир вақтнинг ўзида Георг Брандеснинг биринчи умумлаштирувчи тадқиқоти “ХИХ аср Европа адабиётининг асосий оқимлари” чоп этилди. Унинг 1872-1890 йиллар оралиғида чиққан олти жилдлик асари олдин данияликлар тилида, кейин немис ва бошқа Европа тилларида нашр қилинди.

1880 йилларга келиб, назарий умумлашма шаклидаги биринчи сўзбошилар ва мақолаларнинг пайдо бўлиши қиёсий адабиётшунослик фан сифатида мавжудлигининг нишонаси эди. 1886 йили инглиз олими Хэтчисон Познеттнинг жаҳон адабиёти маълумотларига асосланган “Қиёсий адабиётшунослик” китоби чоп этилди. Муаллиф ўхшаш ижтимоий шароитларда шаклланган адабий жанрларнинг пайдо бўлиши қонуниятини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Х.Познетт юнон-лотин тамаддунига юксак эҳтиром билан қараса ҳам, ҳодисаларни қиёслашни янада кенгайтириш мақсадида, Европадан ташқарида жойлашган Мексика, Хитой, Ҳиндистонни ҳам тадқиқот доирасига тортади. Шу даврлардан бошлаб Женевада адабиётнинг қиёсий тарихи бўйича илк маърузалар ўқиладиган бўлди, 1886-йили Германияда Макс Кох томонидан “Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte” (“Адабиётнинг қиёсий тарихи журнали”) чоп этилди ва 1910 йилгача мунтазам чиқиб турди. Ноширнинг илмий концепциясини ишлаб чиқарилишини таъминланган мақолалар журнални компаративистик тадқиқотларини ўзаро мувофиқлаштирувчи марказга айлантди. Айнан шу йилларда Англияда испан ва италян адабиётининг таъсирига, Италия ва Германияда француз таъсирига бағишланган бир қатор мақолалар пайдо бўлди.

Шу ўринда турли мамлакатларда компаративистиканинг ўзига хос далил ва унсурлари пайдо бўлганлиги кузатилади экан, Франция - ушбу фаннинг ватани, деган қатъий фикр билдиришдан йироқмиз. Лекин айнан Францияда ушбу фан мустақил ҳодиса сифатида шаклланиши ва ўзининг асосий шакли шамоили, мақсад, вазифа ва принципларига эга бўлганлигини таъкидлаш лозим. Таниқли компаративистларнинг асарлари ҳам мана шу заминда пайдо бўлди. Хатто ушбу фаннинг номланиши ҳам француз тилидаги «литературе сопарее» атамасидан (ўзбек тилида «қиёсланаётган адабиёт») олинганлиги бежиз эмас. Куриниб турибдики, «адабий компаративистика» атамасининг этимологияси француз оригиналига яқин. Ушбу атама илк бор 1817 йили Ф.Ноэль томонидан муомалага киритилган. Мутахассисларнинг фикрича, ушбу соҳанинг пайдо бўлишида Ж.-Ж.Ампер, А.Вилман ва Ф.Шалларнинг

хизматлари катта бўлган. Адабий таъсир ғояси ва қиёсий адабиётшунослик концепциясини тарғиб қилиш ва оммалаштиришда таниқли француз мунаққиди Сент-Бёвнинг 1804-1869 ҳиссаси беқиёс.

ХИХаср охирларида – 1890-1891 йилларда Фердинан Брюнетьер қиёсий адабиётшунослик курсини олий ўқув юрти дастурига киритиши натижасида ХХ аср бошларида Лион, Париж, Страсбургда, кейинчалик Франциянинг бир қатор йирик шаҳарларида қиёсий адабиётшунослик кафедралари очилди. Жозеф Текст Францияда (Лион) қиёсий адабиётшунослик кафедрасининг биринчи профессори бўлди.

1921 йили Фернан Бальденсперже «Адабий компаративистика ва предмет» номли тадқиқотини чоп эттириш билан бирга Поль Азар билан ҳамкорликда «Ревуеделалитературе сомрарее» журнаliga асос солди. Шунинг таъкидлаш керакки, Биринчи жаҳон урушидан кейин бир гуруҳ компаративист олимлар янги фанга хос бўлган инсонпарварлик ва байналмилалчиликни тарғиб қилдилар. Ушбу хатти — ҳаракатлар Европада тинчликни ўрнатиш даври учун долзарб бўлиб, қиёсий адабиётшуносликнинг нуфузини оширишга хизмат қилди.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари даври гуманитар фанлар учун турғунлик йиллари бўлган бўлса, кейинчалик маданият ва адабиёт соҳасида халқаро алоқаларни ўрганишга бўлган қизиқиш ортди. Морис Гюйарнинг 1951 йили чоп этилган «Қиёсий адабиётшунослик» дарслигида келтирилган маълумотларга кўра, 1930—1950 йиллар оралиғида биргина Сорбонна университетиде адабий компаративистика бўйича 200 дан ортиқ диссертация ҳимоя қилинган. 1954 йилда қиёсий адабиётшуносликнинг француз миллий жамиятига асос солинганлиги ва унинг таркибида француз қиёсий адабиётшунослиги мактаби нуфузини оширишга катта ҳисса қўшган Морис — Франсуа Гюйар, Рене Этьембл, Жан —Мари Карре каби таниқли олимларнинг борлиги муҳим илмий воқеа ҳисобланади.

Шу ўринда бу даврда жаҳон майдонида. Америка компаративистика мактаби пайдо бўлиб, ўз позицияларини мустаҳкамлай бошлаганлигини таъкидлаш лозим. Америка компаративизмининг кўзга курунган вакили Рене Уэллек Европа олимларини адабий таъсирларни тадқиқ этишда компаративистикани адабиёт тарихига сунъий равишда боғлашда, фактографияга ортиқча урғу беришда, ва, ниҳоят, позитивизмга берилиб кетишда айблади. Америкалик мутахассисларнинг ана шу сингари жиддий ва асосли далиллари француз олимларининг ўзқарашларини ўзгартиришга мажбур қилди.

Рене Этьембл «Қиёслаш далил эмас» (1963) китобида компаративистикада мавжуд бўлган баъзи салбий ҳолатларни, хусусан, ушбу

фан Ғарбий Европа адабиёти қобиғига ўралиб қолиб, бошқа қитъалар адабиётларининг тараққиётини ҳисобга олмаганлигини курсатиб ўтади. Шу билан бирга, муаллиф тарихий-адабий ёндашишнинг тор доираси компаративизм ривожига тусқинлик қилаётгани хусусида ҳам мулоҳаза юритади. Шунинг учун «Қиёслаш далил эмас»дан кейин Фалб матбуотида вақти-вақти билан компаративистиканинг ишқирози ҳақида тадқиқотлар эълон қилиниб турилганлиги ҳам бежиз эмас эди.

Маълумки, Рене Этьембл компаративистиканинг турли муаммоларини адабиёт тарихи ва адабиёт назарияси билан боғлар экан, «адабиёт назарияси» атамасини «қиёсий поэтика» тушунчаси билан алмаштиришни таклиф этган ва турли цивилизациялар тажрибасига асосланган қиёсий тадқиқотлар дастурини эълон қилган.

Рене Этьемблнинг ушбу дастури кўплаб баҳс — мунозаралар ва талқинларга сабаб бўлди. Адабий шакллар ва жанрлар тарихини қиёсий ўрганиш принципларини қўллаб — қувватлаб келган германиялик назариётчи Х.Р.Яусс (1921-1997) поэтика, риторика ва қиёсий эстетика концепциясини асослаб беради. Кейинчалик «рецептив эстетика»*ғоялари Германия, Чехославакия, АҚШ компаративистлари томонидан ҳам қўллаб — қувватланди ва тан олинди.

Умуман, америкалик мутахассислар билан бўлган баҳс — мунозаралар француз компаративистларига ўзининг самарали таъсирини курсатганлиги боис, улар назарий масалаларга купроқ эътибор қарата бошладилар. 1967 йилда Клод Пишуа ва Андре — Мишель Руссонинг «қиёсий адабиётшунослик» китоби компаративистика янги, юқори даражага кўтарилганлигини тасдиқлайди: «Ушбу тадқиқотнинг улкан илмий аҳамиятини таърифлаш қийин. Китобнинг кўплаб тилларга таржима қилинганлиги унинг бу соҳада фақат Франциядаги бўшлиқни тўлдиришга хизмат қилмаганлигидан далолат беради». Шунинг учун «Қиёсий адабиётшунослик» асарини компаративизмнинг моҳиятини батафсил очиб берувчи манба сифатида қабул қилиш мумкин. М.Руссонинг ёзишича, «Қиёсий адабиётшунослик бу методологик санъат бўлиб, у аналогия, қариндошлик ва таъсирлар ўртасидаги алоқаларни излайди. У адабиётни билим ва ифодалашнинг бошқа йўналишлари билан яқинлаштиришга уринади ёхуд замон ва макон нуқтаи назаридан бир-бирига яқин ёки ўзқ бўлган адабий ҳодисалар ва матнларни қиёслаш билан шуғулланади. Бунда мутқояса қилинаётган томонлар яхшироқ баён қилиш, тушуниш ва ўзлаштириш учун турли тиллар ёки маданиятларга таллуқли бўлиши,

имкониятлар даражасида бир хил аъаналарга эга бўлиши керак»⁵. Ушбу ихчам, лекин мазмундор таърифда компаратив услубиётнинг асосий моҳияти акс этган ва унинг адабиётдан ташқари кино, тасвирий санъат, мусиқа, фото, видео, компьютер сингари ифода ва билим соҳалари билан алоқалари тадқиқот объекта қилиб кўрсатилган. Замоनावий тадқиқотчи Ив Шеврель эса фан моҳияти ҳақида «қиёсий адабиётшунослик - матнлар йиғиндиси эмас, балки адабиётни ўрганиш истиқболдир»⁶, деган хулосага келади.

Фердинанд Брюнетьернинг Олий педагогика мактабида(ЕсолеНормалеСупериеуре) ўқиган маърузалари ва “Ревуедедеухмондес” журналида чоп этилган мақолалари билан қиёсий адабиётшуносликни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. У жаҳон адабиётида содир бўлаётган ҳодисаларни кенг қамровли таҳлил қилишни ва Европа адабиёти тараққиётини шу йўл билан белгилашни ёқлаб чиқди.

Брюнетьернинг ғоялари унинг шогирдлари асарларида ўзининг аниқ ифодасини топди, айниқса бу борада ўзининг кўплаб илмий тадқиқотлари билан ном қозонган, Лион университети қиёсий адабиётшунослик кафедрасининг биринчи профессори Жозеф Текст самарали ишларни амалга оширди. У қиёсий адабиётшуносликнинг келажаги ҳақида: “Мен қиёсий адабиётшунослик, Европа адабиётшунослигининг келажагига ишонаман. Германияда Брандес, Макс Кох, Эрих Шмидт, Англияда Х. Познетт янги йўналишни бошлаб бердилар ва биз уларнинг ишларини изчил давом эттирамыз”, - деган фикрларини баён қилди. Дарҳақиқат, айнан Ж.Текст ёш фаннинг тарихидаги биринчи йирик назарий тадқиқотни амалга оширди ва 1895 йили “Руссо ва адабий космополитизмнинг манбаи” китобини чоп эттирди. Шундан кейинПти де Жюльвилнинг француз адабиётига ўзга адабиётларнинг таъсирига бағишланган рисоласидан боблар (1896-1900),

⁵Pichois C., Rousseau A.-M. La literature comparee. - Paris: Colin. 1967. -P. 174.

⁶Chevrel Y. La literature comparee. - Paris: PUF. 1995. -P.7.

*Констанца университети профессорлари Роберт Яусс ва Вольфганг Изер томонидан илгари сурилган рецептив эстетика йўналиши XX асрнинг 70-йилларида катта кизиқиш билан кутиб олинди. Рецептив эстетика ўқувчи (китобхон) ва бадий матн муносабати асосига қурилган. В.Изер бадий асарни ўқувчи ва муаллифнинг тасавурлари тўқнашадиган майдонига қиёслайди. Бадий матннинг кучи ва имконияти ҳар қандай индивидуал талқинлардан устун туради. Шу боис матн қайта ўқилганда, аввалгисига нисбатан ўзгача тасавурот уйғотади. Кўп ҳолларда, бунинг сабабини В.Изер ўқувчи шарт-шароити, холатининг ўзгариши билан изоҳлайди. Р.Яусс фикрича, матн ҳар бир ўқувчининг ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб турли фикр ва эмоцияларни пайдо қилади. Ўқувчи тасавурида пайдо бўлган образ ва тушунчалар муаллиф томонидан назарда тутилмаган бўлиши мумкин. Асарнинг ягона талқини мавжуд эмас. Тарихнинг турли даврларида матн мазмуни янги талқинларга эга бўлиб бораверади. Натижада, ёзувчи доимо ҳар бир ўқувчини тасавурлар ўйинига таклиф этади. Китобхон назарининг асар моҳиятини очиб беришдаги аҳамияти ҳақидаги ғоя аввалроқ А.Потебия томонидан илгари сурилган эди. Рецептив назария элементлари Арасту, Лессинг, Шиллер эстетикасида ҳам учрайди. Рецептив эстетика италиялик Умберто Эконинг семиотика назариясига ҳам яқин бўлиб, олимнинг фикрича бадий асар ўқувчи ва адабий танқидчи учун янги ва янги маъно очишнинг имконияти ҳисобланади.

Луи Поль Бецнинг библиографияси нашрдан чиқди. Ж.Текст билан яқин ҳамкорликда фаолият кўрсатган Бец 1895 йили “Ҳайне Францияда” диссертациясини ёзди. Кўплаб компаративистик тадқиқотларнинг муаллифи бўлган Бецнинг улкан хизматларидан бири 1904 йилга келиб 6000 та ном киритилган методик библиографияси бўлиб қолди. Унинг ишини давом эттирган Ф.Бальдансперже 1904 йили ўзининг машҳур “Гёте Францияда” номли тадқиқотини чоп эттирди. Шу каби жараёнлар Италияда ҳам бўлиб ўтди. Артуро Фаринелли, Фламини ва бошқа олимлар Испания, Германия ва

Италия адабий алоқаларига бағишланган кенг кўламдаги тадқиқотларни амалга оширдилар. XIX асрнинг сўнггида қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатган яна иккита аҳамиятли ҳодиса содир бўлди.

Булардан биринчиси, адабий космополитизм* ва унинг миллий ўзига хослик масаласига бўлган муносабати билан қизғин муҳокамаларга сабаб бўлди ва уларда, гарчи компаративистикага катта илмий ҳисса қўшмаган бўлсалар-да Жюль Лемэтр и Эмиль Фаге ҳам иштирок этдилар, бу эса ўз навбатида қиёслаш фанига бўлган қизиқишни янада ортттирди. Иккинчиси, Гастон Парис ва Ф.Брюнетьерлар раҳбарлик қилган тарихий-қиёсий адабиётшунослик шўъбаси Парижда бўлиб ўтган Биринчи жаҳон кўрғазмаси муносабати билан қиёсий тарих бўйича Халқаро конгресснинг фаолиятида иштирок этиши эди.

XХ асрнинг илк йилларидан бошлаб қиёсий адабиётшунослик ўз тадқиқотлари мақсадини аниқ белгилаб ва уларни амалга ошира бориб, тез суръатларда ривожланди. Бунга, француз филологик ва тарихий мактабларининг асосчиси, таниқли олим Гюстав Лансоннинг (1857-1934) тарихий-адабий, илмий тадқиқотларида қўллаган янги методлар ҳам ижодий таъсир кўрсатди. Унинг Олий педагогик мактаб ва Сорбоннада ўқиган маърузаларида, мақола ва китобларида, айниқса “Француз адабиёти тарихи”да (1894) бир томондан Сент-Бёв ва Тэнларнинг, иккинчи томондан Брюнетьернинг адабий меросига янгича ёндашилган. Европа адабиёти тарихида биринчи бўлиб маълумотларни синчиклаб текшириш, уларнинг жиддий асосга эга бўлиши ва хилма-хил бўлиши, асарларни даврнинг тарихий-маданий фонида кўриб чиқиш, уларни ижтимоий ҳаёт билан боғлаш каби янги методологик тамойиллар қўлланилди. Кейинчалик уларнинг ишини Фернан Бальдансперже (1871-1958) давом эттирди. Унинг “Гёте Францияда” номли диссертацияси Европа компаративистлари диққатини ўзига жалб қилди. У 1907-1939 йиллар мобайнида “Адабиётлар тарихи бўйича тадқиқотлар” асари устида ишлади, 1924 йили эса “1789-1815 йиллар француз эмиграциясида ғоялар ҳаракати” китобини нашрдан чиқарди. Уларда

чет эл адабиётининг француз адабиётига таъсири масаласи ёритилган. Лион университети ва Сорбонна профессори бўлган Бальдансперже, Европа қиёсий адабиётшунослиги ғояларининг энг фаол тарғиботчиларидан бири эди. Унинг илмий асарлари ҳам назарий, масалан, “Қиёсий адабиётшунослик: номланиш ва нарса”(1921), ҳам амалий муаммоларга бағишланган. Бундан ташқари у 1921 йилдан П.Азар билан ҳамкорликда “Ревуеделиттературе сомпаре” журналинини чоп эттиришни бошлади. Журнал ҳозирда ҳам Француз илмий тадқиқотлар миллий маркази ёрдамида ўз фаолиятини давом эттирмоқда.

Француз компаративизм мактабининг бошқа йирик вакили Поль Азар(1878-1944) эди. Сорбонна и Коллеж де Франснинг қиёсий адабиётшунослик кафедрасининг таниқли профессори бўлган олим асосан Франция ва Италия ўртасидаги адабий, маданий ва сиёсий алоқалар масалалари билан шуғулланган.

1931йилдан кейин Сорбоннанинг энг кўзга кўринган профессори бўлган Паул ван Тигемнинг номини айтиб ўтиш жоиз. Унинг “Оссиан Францияда” номли диссертацияси, чет эл адабиётининг француз адабиётига таъсирига бағишланган. 1924 йилда ван Тигем Европадаги адабий жараёнларни кенгроқ ўрганишга қаратилган тадқиқотларга киришди. Бунгача у асосан назарий муаммолар билан шуғулланган бўлиб, турли журналларда “Қиёсий адабиётшунослик тушунчаси” (1906), “Адабиёт тарихида синтез”, “Қиёсий адабиётшунослик ва умумжаҳон адабиёти”(1920) каби мақолаларинини чоп эттирган эди. Унинг предромантизмни синтетик тарзда тадқиқ қилиш усули кўплаб олимларнинг эътиборини жалб қилди¹. Шу пайтларда у ўзининг 1940 йили чоп этилган “Европа ва Америка адабиётининг Уйғониш давридан ҳозирги кунларгача бўлган тарихи” китоби устида иш бошлади. Унда ривожланишнинг муайян давридаги пайдо бўлган буюк адабий оқимлар ва уларнинг бир пайтнинг ўзида Европанинг бир неча мамлакатларида содир бўлиши сабаблари таҳлилга тортилган. Ушбу асар ўз вақтида катта шуҳрат қозонди.

1928 йили ван Тигемнинг адиблар ҳақида муҳим маълумотлар, асарларидан парчалар келтирилган, уларнинг ғоявий-бадиий таҳлили берилган “Буюк чет эл адиблари” китоби нашрдан чиққан эди.¹ Кейин “Европа адабиётида романтизм”(1948) китоби ва бир катор мақолалари, жумладан, Шекспирни Европада кашф этилиши ҳақидаги мақолалари чоп этилди. Унинг қиёсий адабиётшунослик бўйича дарслиги(1931) 1951 йилгача тўрт марта қайта нашр қилинди

Маълумки, Гётенинг саъй-ҳаракатлари билан умумий адабиёт ўз

¹Paul van Tieghem, Le préromantisme. Etudes d'histoire littéraire européenne, Paris, 1924 — 1948.

ривожланишида илгарилаб кетди. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, романтизм даврида ушбу фаннинг шаклланишида ака-ука Шлегеллар, Макс Кохнинг хизматлари катта бўлди. Урушдан кейин компаративистик тадқиқотлар янада кўпайди: Европа адабиётлари бўйича қиёсий тадқиқотлар олиб борилди, яъни уларнинг умумий жиҳатлари аниқланди, шу билан бир қаторда ҳар бир адабиётнинг жаҳон адабиёти фониди ўзига хосликлари ўрганилди. Олимларнинг диққат марказида (В.Мильх, Г.О.Бюржер, Г.В. Эппельсгеймер), асосан Ғарбий Европа мамлакатлари адабиёти бўлди.

Иккинчи Жаҳон урушидан кейин немис олимлари томонидан компаративистика, эстетика ва тарих бўйича чиқарган китоблари орасида иккита китоб алоҳида ажралиб туради, булар, умумевропа миқёсида тан олинган Е.Р.Курциуснинг Европа адабиёти ва лотин ўрта асрлари ҳақидаги (1948) асари ва Ауэрбахнинг «Мимесис» (1946) асарларидир. Романнывис, адабиёт тарихчиси ва маданият файласуфи бўлган Курциус, шубҳасиз 1914-1930 йилларда француз маданияти ва адабиётини Германияда тарқатиш ва талқин қилиш бўйича энг йирик мутахассис бўлган.

Бу соҳада, Брюнетьернинг француз танқидчилигидаги ўрни ҳақидаги диссертациясидан¹ бошлаб “Франция, француз маданиятига кириш”(1930) асаригача, кўплаб тадқиқотларнинг муаллифи эди. Унинг тадқиқотлари моҳиятан олганда Европанинг антик даврдан ўрта асрларга ўтиш, шунингдек ўрта асрлар маданиятига бағишланган. Карциус синтезга мойил бўлишига қарамай, филолог-тадқиқотчи сифатида қатъий интизомга бўйсунгани учун, доимо тарихий фактларга асосланган.

Ауэрбахнинг «Мимесис»² асари — стилистик тадқиқотнинг типик намунаси бўлиб, унда қисқа адабий парчалар майда-чуда деталларигача, тафсилотларигача қамраб олиниб таҳлил қилинган, Ғарбий Европа адабиёти ривожланишининг ўрта асрлардан давримизгача бўлган тарихий манзараси тўлақонли тасвирланган. Муаллиф иккита соҳа(бир томонда ғоя ва ҳис-туйғулар, иккинчи томонда “аниқ воқеликнинг имитацияси”) ва уларни ифодаловчи иккита услубни(юксак адабий ва бемаза, тутуриқсиз, комик услублар) ажратиб кўрсатиб, улар ўрта асрлар ва XIX асрда икки марта туташганлигини асослайди.

Германияда қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланиши Тюринген университетининг профессори Курт Вайснинг ҳиссаси катта бўлди. 1939йили

¹E.R.Curtius, Ferdinand Brunetière; ein Beitrag zur Geschichte der französischen Kritik, 1914.

*Дунё фуқароси бўлиш ғояси. Бунда бутун инсоният манфаатлари алоҳида миллат ва давлат манфаатларидан юқори қўйилади. Бу борада француз саёҳатчиси ва ёзувчи Фужере деМонброннинг 1750 йилда наўр этилган “Космополит ёки дунё Фуқароси” романи тилга олинди. Унда “дунё китобга ўхшайди, агар ким фақат ўз юртини билса, демак у китобнинг фақат биринчи саҳифасини ўқибди” деган мантиқий хулоса чиқарилган.

замонавий Европа адабиёти ҳақида бир қатор олимлар билан ҳаммуаллифликда чоп этилган мақолалар тўпламида, у миллий адабиётларни қўшиш методини қўллади. Машҳур олим нафақат қиёсий адабиётшуносликка муурожаат қилиш кераклиги ҳақида таъкидлади, шу билан биргаликда адабиёт тарихи бўйича ҳар қандай тадқиқотда унинг мавжудлигини ва мисол тариқасида немис символизмининг француз романистлари билан боғлиқлигини қайд қилди. Шунингдек, унинг муҳаррирлиги остида “Тарихий-қиёсий адабиётшунослик тадқиқотларининг муаммолари”(1951) туркуми нашрдан чиқарилди. Роман филологик мактаби ва француз компаративизмининг (Бальдансперже) тарбияланувчиси бўлган Курт Вайс ғарб ўрта асрлари муаммоларига, жумладан Ғарбий Европа эпик асарлари ва “Нибелунгенлиед” (“Нибелунглар ҳақида қўшиқ”)нинг ўзаро муносабатлари масаласига бир неча бор муурожаат қилди. Кейинроқ у Мародан Валеригача бўлган француз лирикасини, шунингдек Лотин Америкаси шоирлари Ромуло Гальегос ва Габриела Мистралларнинг ижодини ўрганди. Фриц Штрихнинг назарий асарлари, масалан унинг “Адабиёт ҳақида фаннинг фалсафаси”(1930) тўпламида чоп этилган “Жаҳон адабиёти ва қиёсий-тарихий адабиётшунослик” бўйича тадқиқотлари, шунингдек “Гёте ва умумжаҳон адабиёти”(1946) асари муҳим воқелик бўлди.

АҚШда қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланиши профессор Ирвинг Бэббит XX аср бўсағасида Колумбия и Гарвард университетларида унга бағишланган маърузалар ўқиган даврдан бошланди. Америка компаративизмига француз мактабининг, айниқса икки жаҳон уруши ўрталарида бу ерда маърузалар ўқиган ва В.П.Фридерих билан бирга библиография фанини асослаган(1950) Бальдансперженинг таъсири катта бўлди. Гарвард университети адабиётларни қиёсий ўрганиш кафедраси билан бир қаторда Рене Уэллек дарс бераётган Йель университетида ҳам янги кафедра пайдо бўлди.

Америка компаративизми илк даврларда асосан маҳаллий адабиётга таянди, чунки Фолкнер, Хемингуэй, Дос Пассос ижоди чет элларда ҳам машҳур эди. Секин-аста Америка компаративизмининг диққат-эътибори Европа адабиётига ҳам қаратила бошлади. Бу ерга Европа мамлакатларидан келган Ж. А. Боргезе, Америке Кастро, Лео Шпицер, Роман Якобсон каби олимлар адабиётшунослик фанлари, жумладан компаративизмининг тараққиётига муносиб хисса қўшдилар. Ихтисослик бўйича мақолаларни чоп этувчи “Сомпаративе Литературе” журнали чиқа бошлади.

Америклик компаративистлар адабиёт назарияси ва стилистикани қиёсий методлар фаол қўлланиладиган икки соҳа деб билдилар. Уэллек ва Уорреннинг кенг тарқалган “Адабиёт назарияси”(1949)да бир боб

тўлиққиёсий адабиётшунослик ва унинг “миллий, умумий ва умумжаҳон адабиётлари” билан алоқаларига бағишланган. Моҳирона таҳлил натижасида бу ерда кўплаб тушунча ва уларнинг ўзаро алоқаларига аниқликлар киритилди. Китобда қиёсий адабиётшунослик узоқ вақтлардан буён фольклор халқ ижодиёти ва ёзма адабиётнинг ўзаро таъсирига оид тадқиқотларга катта қизиқиш билан қараётгани таъкидланиши билан бирга француз компаративистика мактаби асосан икки томонлама, баъзан кўп томонлама таъсирини ўрганганлиги учун бир ёқлама чекланган хулосаларга келинганлиги ҳақида фикр юритилади.

Японияда қиёсий адабиётшунослик асосан 1868-1912 йилларда, Ғарбий Европа мамлакатлари билан алоқалар кенгайиши даврида ривожланди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро алоқаларнинг ривожланиши натижасида кўплаб чет эл адабиёти асарлари япон тилига ўтирилди (Ҳозирда ҳам Япония асарларни таржима қилиш бўйича дунёда етакчи ўринлардан бирини эгаллайди), 1948 йили эса компаративистларнинг Япон миллий жамияти ташкил этилди. Жамият ҳар чоракда бюллетень и журнал чиқара бошлади. 1953 йили Токио университетида адабиётни қиёсий-тарихий тадқиқ этиш Институти очилди. Япон компаративистлари инглиз, итальян ва француз шеърийлигининг япон адабиётига таъсири, шунингдек япон адабиётини хитой ва буддавийлик адабиёти билан алоқаларини аниқлаш масалаларига алоҳида этибор қаратдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияда адабиёт ва адабиётшунослик жадал ривожланди. Россия мифологик мактабининг асосчиси академик Ф.И.Буслаев (1818-1897), қиёсий мифологик мактаб вакили А.Н.Афанасьев (1826-1871), маданий-тарихий мактаб вакили А.Н.Пипин (1833-1904), адабиётшуносликнинг психологик йўналишига мансуб А.А.Потебня (1835-1891) сингари олимларнинг фаолияти шу даврга тўғри келади. Уларнинг орасида жаҳон адабиётшунослик илмига кўрсатган таъсири жиҳатидан академик А.Н.Веселовский (1839-1906) алоҳида мавқега эга. Олим илмий фаолиятининг чўққиси “Тарихий поэтика” асари ҳисобланади. Ўрта асрлар адабиётини чуқур ўрганган олим жаҳон адабиёти ривожининг қонуниятлари билан қизиқди. А.Н.Веселовский тарихий поэтика асосини “Поэтик тафаккур ва унинг шакллари эволюцияси”ни ўрганишда кўрди. Олим ўз тадқиқотларида адабий ҳодисаларни уларни юзага келтирган шароит билан муштарак эканлигини асосий тамойил сифатида белгилади. Веселовский адабий ҳодисанинг шаклий жиҳатларига эмас, унинг кириб борган адабий муҳитдаги ўрни, янги маъно касб этиши, унга бўлган муносабатларга асосий этибор қаратади. Веселовский адабиёт тарихини жамият тафаккури тарихи дея эътироф этади. Олим адабиётни маданиятнинг узвий бўлаги сифатида

талқин этади. У яшаган даврда адабиёт тарихининг методологик асослари ишлаб чиқилмаган эди. Унинг “Адабиёт тарихининг фан сифатидаги методи ва вазифалари” номли тадқиқоти ҳозирги кунда ҳам ўз илмий аҳамиятини сақлаб қолган. А.Н.Веселовский поэтик жанрлар эволюциясини ўрганар экан, диққатни поэзиянинг ибтидоий шакллариغا қаратди ва унинг дастлабки кўринишлари синкретик (қоришиқ) ҳолатда бўлганлигини исботлаб кўрсатди. У илк поэзия намуналарининг реал ҳаёт билан боғлиқ жиҳатларига эътибор қилди. Кейинчалик эса тараққиётнинг ва поэтик тафаккурнинг аста-секин ривожланиши натижасида поэтик жанрларнинг дифференцияси бошланди. Бу жараёнда лириканинг ажралиб чиқишини олим индивидуал психиканинг узок давом этган ривожланиши билан боғлайди. Бир сўз билан айтганда, Веселовский “Тарихий поэтика” асари орқали жаҳон адабиётининг умумий назариясини яратмоқчи ва адабий жараённинг ички ривожланиш қонуниятларини кўрсатмоқчи бўлди. Қиёсий адабиётшуносликнинг ривожига академик В.М.Жирмунскийнинг (1891-1971) хизматлари беқиёс. Унинг адабий таъсир ва адабий ўзлашмалар масалалари ёритилган “Байрон ва Пушкин” (1924) рисоласи бадиий асарнинг ўзига хос жиҳатларини тушунишга, муаллифнинг ижодий индивидуаллигини белгилашга хизмат қилади. Жирмунский адабий ҳодисаларнинг юзага келишини жамиятнинг маънавий эҳтиёжлари туфайли деб баҳолайди. Ва бу борадаги назарий қарашлари акс этган қатор илмий иш ва мақолалар эълон қилади. Айниқса, “Қиёсий адабиётшунослик ва адабий таъсир муаммолари” (1935) тадқиқоти тарихий адабий жараённидаги ўхшашлик жамиятнинг ижтимоий- тарихий ривожланиши билан боғлиқлиги тўғрисида концепцияни илгари сурганлиги билан муҳим аҳамият касб этди. Маълумки, қиёсий-тарихий методнинг В.М.Жирмунскийгача бўлган вакиллари адабий ҳодисаларнинг ўхшашлиги масаласини фақат бевосита адабий алоқалардагини кўрадилар. В.М.Жирмунский эса шундай ёзади: “Айни шу нуқтаи назардан биз ижтимоий-тарихий тараққиётнинг бир хил ривожланиш босқичида пайдо бўладиган ўзаро ўхшаш адабий ҳодисаларни улар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг борлиги ёхуд йўқлигидан қатъи назар бемалол қиёслаш оламиз ва қиёсий ўрганишимиз зарур ҳам”.

В.М.Жирмунский қиёсий адабиётшуносликнинг мақсад ва вазифаларини жаҳон адабиётининг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганишда кўрди. Унинг фикрича, типологик алоқалар конкрет билвосита алоқаларни ёхуд адабий таъсирни инкор этмайди. Миллий адабиётларга халқаро адабий алоқаларнинг кириб келиши адабий муҳитда унга бўлган талаб ва эҳтиёждан дарак беради. Айни пайтда, олимнинг ёзишига кўра, ҳар қандай адабий таъсир янги муҳитда унинг шароити ва талабаларига

мослашади. Шу билан бирга, ижтимоий муносабатларнинг ўзгариши натижасида турли ижтимоий формацияларда турли адабий таъсир вужудга келади. Қиёсий-тарихий метод умумжаҳон адабий жараёнини тадқиқ этганда ижтимоий-тарихий тараққиётнинг ривожланиш қонуниятларига асосланади.

Адабиётшунос “А.Навоий ва Шарқ адабиётида Ренессанс муаммоси” мақоласида шоир асарларида кўтарилган ижтимоий ахлоқий масалалари Ғарбда ҳам ўша давр кун тартибидаги долзарб масалалардан эканлигини асослаб, А.Навоий ғоялари Ғарб мутафаккирларининг ғоялари билан ҳамоҳанг эканлигини таъкидлайди. Бу билан А.Навоий ижодини жаҳон адабиёти аренасида ўрганиш учун кенг йўл очади. Масаланинг яна бир ғоят муҳим жиҳати шундаки, шоир ижодий мероси Шарқ уйғониш контекстида ўрганилган. Олимнинг ушбу мақоласи навоийшуносликда биринчи марта Алишер Навоий ижоди кенг планда, қиёсий аспектда тадқиқ этилгани билан муҳим аҳамиятга эга.

XX аср адабиётида шарқшунос олим Н.И.Конраднинг (1891-1970) илмий изланишлари муҳим аҳамиятга эга. У қиёсий адабиётшуносликнинг назарий муаммолари билан жиддий шуғулланди. “Қиёсий адабиётшуносликнинг замонавий муаммолари” (1959) мақоласида замонавий адабиётнинг икки унсурдан-миллий адабиёт намуналари ва таржима қилинган адабий асарлардан иборат эканлигини эътироф этади. Шунингдек, таржима асари ва таржима муаммолари, таржиманинг ижодий иш маҳсули эканлиги миллий адабиётларнинг тараққиёт йўллари бир хил эмаслиги, уларнинг ривожланишдаги ўзига хос жиҳатлари ҳақида мушоҳада юритади. “Бир адабиётнинг иккинчи бир адабиётга кириб боришида асосий восита таржимадир. Бироқ таржимон фақатгина воситачи эмас. Ўзга тилда ёзилган адабий асарни она тилида қайта яратиш-бу ҳамма вақт ижодий ишдир. Таржима асарларининг пайдо бўлиши у ёки бу даражада адабиётни бойитади”.

Рус компаративизми аввало Ал. Веселовский мактаби бошлаб берган ўз анъаналарига эга. Қиёсий фольклористика соҳасининг йирик мутахассиси, жаҳонга танилган олим Ал. Веселовский халқаро “сайёр” сюжетлар, мотивларга катта эътибор қаратган. Рус қиёсий адабиётшунослиги тадқиқот методларини янгилаб, ўзи учун янги, самарали усулларни танлади. Евроцентризмга қарши чиққан Н.И.Конрад, қиёсий-тарихий тадқиқотлардоирасига Шарқ ва бутун дунё халқлари маданиятини киритишни таклиф қилганда, бу нуқтаи назар дунё олимлари, аввало йирик мутахассис Рене Этиембле томонидан қўллаб-қувватланди. Ҳозирда Европада ўрта асрлар маданиятига бўлган қизиқиш ортди, диққатга сазовор жойи шундаки, бунда нафақат унинг антик даврнинг латин тили ва маданияти

билан боғлиқ меросга, балки бошқа тиллар, масалан, санскрит, юнон, славян, хитой, форс, араб тиллари доирасида пайдо бўлган ўзаро муносабатларга ҳам кенг эътибор берилмоқда. Рус фани қиёсий адабиётшуносликнинг турли соҳаларида: тарихий-маданий умумийлик доирасидаги миллий адабиётларнинг ўзаро муносабатлари, тарихий алоқалари бўлмаган адабий ҳодисаларни боғловчи қиёсий-типологик муносабатларда, ва ниҳоят адабиётлар доирасидаги ўзаро таъсир масалалари бўйича баъзи қонуниятларни аниқлашда ҳам изчил тадқиқотлар олиб бормоқда.

Қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланишига компаративистика бўйича ўтказилган халқаро съездлар ва конгрессларнинг таъсири катта бўлди. 1948 йили Парижда ўтказилган адабиёт тарихи бўйича Халқаро комиссиянинг ИВ съезди, Оксфорд, Гейдельберг, Льеж, Нью-Йорк ва Страсбургда бўлиб ўтган замонавий тиллар ва адабиётлар Халқаро федерациясининг конгресслари, компаративистика бўйича Халқаро ассоциация томонидан Венеция, Чепел-Хилл, Утрехт, Фрибург (Швейцария), Белградда (1958-1967) ташкилланган конгресслар тадқиқотларни янги босқичга кўтарди.

Ўзбек адабиётшунослигида ҳам XX аср давомида қиёсий-тарихий йўналишда бир қатор эътиборга молик тадқиқотлар юзага келди. Уларда ўзбек адабиёти минтақадаги қардош халқлар адабиёти намуналари билан қиёсий ўрганилиб, бир қатор назарий умумлашмалар чиқарилган. Масалан, Э.Рустамовнинг ўзбек мумтоз адабиётини Шарқ халқлари адабиётлари билан қиёсий тадқиқ этган докторлик иши ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини сақлаб келмоқда⁷. Шунингдек, Алишер Навоий “Хамса”си дostonлари қиёсий тадқиқ этилган бир қатор тадқиқотлар ҳам мавжуд.

Саволлар:

- 1. қиёсий адабиётшуносликнинг ривожланиши қандай бўлган ?**
- 2. қиёсий адабиётшуносликнинг тармоқланиши санабўтинг.**
- 3. Америка компаративистика мактаби қандай мактаб ?**
- 4. Фердинанд Брюнетьернинг Олий педагогика мактаби**

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.

⁷ Рустамов Э. Некоторые вопросы сравнительного изучения узбекской литературы XV века с другими восточными литературами. АДД Ташкент. 1996

2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
8. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.

3 маъруза. АДАБИЙ АЛОҚА ТУРЛАРИ. КОНТАКТ АЛОҚА ТИПОЛОГИЯСИ. КОНТАКТ АЛОҚА ШАКЛЛАРИ (ИЧКИ ВА ТАШҚИ)

Дарсингмақсади: талабаларда адабий алоқалар ва уларнинг турлари шунингдек уларнинг таърифи, тарихи ҳамда контакт алоқати, типологияси, контакт алоқашакллари ҳақида тушуниш ва баҳолаш

Режа:

1. Адабий алоқа турлари нима ?
2. Адабий алоқалар ҳақида олимлар фикри
3. Адабиётларни яқинлаштиришга хизмат қилган омиллар

Таянч сўзлар: генетик қардошлик, генетик қиёслаш, типологик ўхшашликлар, Маърифатчилик адабиёти, рационалистик концепция,

Қиёсий адабиётшуносликнинг предмети, мақсад ва вазифалари ҳақида мутахассислар томонидан турли нуқтаи назарлар ўртага ташланган. Жумладан, А.Н.Веселовский адабиётшуносликка оид тадқиқотларнинг мақсади қиёслашда ва муқоясани имкон қадар кўпроқ фактларга татбиқ қилишда деб ҳисоблаб⁸, турли даврларда ва халқарда яратилган эпик ижод намуналарини сюжет ўхшашликлари асосида таҳлил қилади².

В.Жирмунский эса инсоният ижтимоий-тарихий тараққиётидан

¹Веселовский А.Н. Собр.соч.. Т.8 В.Петербург. 1921 -С.69.

²Веселовский А.Н. Славянские сказание о Соломоне и Китоврасе. Собр.соч.. Т.8. В. I. -Петербург. 1921. –С.46.

келиб чиқиб, тарихий-адабий жараённинг бирлиги ҳақидаги концепцияни илгари суради. У қиёсий ўрганишнинг тўртта муҳим масаласи ва уларга мос равишда адабий алоқанинг тўрт хил шакли борлиги ҳақида маълумот беради:

1. Ҳар қандай мукамал қиёсий — тарихий таҳлилнинг асосини ташкил этувчи адабий ҳодисаларни оддий қиёслаш шакли (В.Жирмунский ушбу масалани тилшуносликдаги синхрон таҳлилга қиёс қилади).
2. Генетик жиҳатдан алоқада бўлмаган ўхшашликларни жамият тарақиётининг ўхшаш шароитлари орқали изоҳлашга хизмат қилувчи тарихий-типологик қиёслаш шакли.
3. Ўхшаш жиҳатларнинг генетик қардошлик маҳсули деб қарашга асосланган тарихий – генетик қиёслаш шакли.
4. Ҳалқларнинг тарихий жиҳатдан яқинлиги ва ижтимоий ривожланиш шарт –шароитларидан келиб чиқиб, генетик алоқаларни адабий ҳодисалар ўртасидаги маданий алоқалар, таъсир ҳамда ўзлаштирмалар асосида белгиловчи муқояса шакли¹.

Бир қанча мутахассислар В.Жирмунский таъриф берган учинчи ва туртинчи алоқа шакллари деярли бир – бирини такрорлаши ва уларни бирлаштириш мумкинлиги ҳақида фикр билдирадилар. Хусусан, А.Дима қиёсий адабиётшуносликнинг вазифаси уч турдаги ҳодисаларни ўрганишдан иборат деб ҳисоблайди². Унга кўра, адабиётлар ўртасидаги тўғридан – тўғри алоқалар (таржима, таъсир, ўзлаштирма); типологик ўхшашликлар (генетик қардошликда бўлмаган, лекин маълум бир мавзу, мифлар, образлар, жанрлар, ўхшаш адабий оқимларни тадқиқ этишданамоён бўлувчи); миллий адабиётларнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этиш соҳанинг асосий вазифаси саналади.

Д.Дюришин эса адабиётлараро алоқа шаклларини икки катта гуруҳга-контакт-генетик алоқалар ва типологик ўхшашликларга ажратади³. Д.Дюришиннинг ушбу таснифи ҳозирги даврда ҳам ўз ахамиятини сақлаб қолганлиги билан эътиборга моликдир.

Халқаро адабий муносабатларнинг асосий турларига қуйидагилар киритилади:

1. Адабиётлар ўртасидаги тўғридан тўғри муносабатлар, ёки контакт алоқа.
2. Параллелизмлар, яъни генетик яқинликни талаб қилмайдиган, типологик ўхшашликлар.

¹Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. - М.: Изд-во АН СССР. 1958. -С.6-7.

² Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М.: Прогресс. 1977. -С.121.

³ Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Професс. 1979. -С. 102

3. Адабиётларни ҳар бирини ўзига хос структурасини аниқлаш мақсадида қиёсланда ўрнатиладиган боғлиқлик муносабатлари.

Биринчи навбатда миллий адабиётлар ўртасидаги тўғридан тўғри муносабатларга тўхталиб ўтамиз.

Турли адабиётларнинг тўғридан тўғри муносабатларига умумий тартибдаги бир қатор шарт-шароитлар, масалан, китоблар алмашинуви орқали содир бўладиган молларни айирбошлаш ҳам кўмаклашади. Китобларни ўзи савдо битимларининг мавзусига айланишини ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Тарихдаги баъзи урушлар, масалан, антик, Уйғониш, Наполеон даври урушлари ҳам адабий алоқаларни ўрнатишга, маданиятни тарқатишга хизмат қилган.

Жамият ривожланишининг турли даврларида, қадимги даврдан бизнинг кунларгача, алоҳида вазиятлар тақозоси билан, халқаро маданий ва адабий алоқаларни йўлга қўйиш учун қулай шароитлар туғилган. Маърифатчилик давридаги бундай муносабатларнинг моҳияти Поль Азар томонидан бутун тафсилотларигача ўрганилган. XIX аср бошларида бу алоқалар шу даражада кенгайиб кетдики, И.В.Гёте 1827 йилдаёқ поэзия инсониятнинг мулкига айлангани ва “умумжаҳон адабиёти”нинг шаклланиш вақти келгани ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилди. XIX аср бўсағасида маданиятнинг ақл-идроқка асосланган (рационалистик) концепция (қарашлар тизими) дан тарихийлика ўтиши адабиётларни яқинлашувини, ўхшаш ва фарқли томонларни келгусида аниқлашга имкон яратади. Халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалари ҳозирги глобаллашув даврида ҳам шиддат билан давом этмоқда. “Адабий материални” қабул қилишга ёрдам берувчи мавзу, мотив, тур, ғоя, ҳис-туйғу, жанр, жанр шакллари, композицион қурилиш, услубнинг турли вариантлари, шеър банди қурилиши, шеър вазни, ўлчови ва унинг назарияси каби омиллар компаративизмнинг “хабарчилари” ёки қиёсланаётган элементлар ўртасидаги “воситачилар” деб ҳам аташади. Паул ван Тигем ҳатто бу омиллар билан шуғулланадиган фан бўлимини юнонча “мессология” сўзи билан номлашга ҳаракат қилиб кўрган эди.

Адабиётлар ўртасидаги алоқалар тегишли тилларни билишга асосланган бўлса самарали бўлади. Демак, қиёсий адабиётшуносликнинг энг муҳим вазифаларидан бири, турли мамлакатларга хорижий тилларни кириш жараёнларини ўрганишдан, уларни ўзлаштириш анъаналарини ҳамда тарқалиш доирасини аниқлашдан иборат бўлади. Бундай тадқиқотлар кам бўлиб, энг ахамиятлиси Ж.Асколининг “Буюк Британия ХVIII аср француз ижтимоий фикри назарида” (1930) асари ҳисобланади. Унда инглиз тилининг Францияда тарқалиш масаласи ҳам таҳлил қилинган.

Бошқа тадқиқотларда, француз романтиклари - Гюго, Ламартин, Виньи, Мюсселар Германияга қизиқишлари кучли бўлишига қарамай, улар немис тилини яхши билмаганликлари кўрсатиб ўтилган. Кўпинча чет тилларининг тарқалишига оид масалалар лингвистлар томонидан қисман ёритилган, мисол тариқасида Фрезер Маккензининг “Англия ва Франция муносабатларининг Луғатда акс этиши”(1939) китобини келтириш мумкин.

Адабиётлар ўртасидаги алоқаларни тиклашга ёрдам берган бошқа омиллар қаторига бир қанча якка ва жамоавий “воситачилар”ни қўшишимиз мумкин. Якка тартибда фаолият олиб борганлардан баъзиларининг номлари яхши таниш, буларХВИИИ асрда ижод қилган француз ёзувчилари: аббат Лебланк, аббат Прево ёки Лапласлар инглиз адабиётининг Франциядаги “вакил”лари бўлган бўлса, Бонвиль и Лиебо – француз адабиётини Германияда, Лэнгет эса Испанияда тарғиб қилганлар. Немис шеъриятининг Италиядаги жарчиси Бертола бўлган. Англия учун француз маданиятининг энг кўзга кўринган вакили Вольтер бўлган бўлса, Германия учун де Сталь эди. 1726 йили Англияга сургун қилинган Вольтерга, инглизларнинг фалсафа, сиёсатда эришган ютуқлари, диний бағрикенгликлари, яккаҳоқимликнинг ҳар қандай шаклига қарши чиқишлари катта таъсир кўрсатди.Олинган таассуротларнинг меваси ўлароқ ёзилган “Фалсафий номалари” 1733 йили Англияда, бир йилдан кейин эса ватанида нашр этилди. Бир мунча муддат вақт ўтгач, 1810 йили де Сталь ўзининг машҳур “Германия ҳақида” асарида Францияда немис романтикларининг адабий қарашларини тарғиб қилди.Шу билан бир қаторда, на “узатувчилар” ва на “қабул қилувчилар” томонида бўлмаган инсонлар воситачилигидаҳам маданий ёки адабий алоқалар ўрнатилган.Румин адабиётшунослиги А.Дима мана шундай кишилар қаторига Николаус Олахус билан алоқаларни йўлга қўйган голландиялик Роттердамлик Эразмни қўйди. Цюрихлик Бодмер иБрайтингерлар инглиз адабиётини Германияда оммалашишига ҳар томонлама ёрдам бердилар. ХВИИИ асрнинг охирларида юнон миллатига мансуб кўплаб маданият арбоблари нафақат, юнон ва румин маданиятлари ўртасида, шунингдек француз Маърифатчилик адабиёти ва шу давр румин адабиётлари ўртасида воситачилик вазифасини бажардилар.

Чет эл адабиёти тарғиботчилари қаторига тўла асос билан сайёҳларни қўшиш мумкин. Улар Европа маданияти ўчоқлари бўлган Греция, Италия, Франциядан ташқари, бошқа кўплаб давлатларни кезиб чиқиб, кўрган-кечирганлари ҳақида ўқувчиларини хабардор қилдилар. Саёҳатлар ҳақида кўплаб асарлар ёзилди, хаттоки Вальтер Скотт, Гёте ва Лев Толстой каби буюк ёзувчилар ҳам, бошқа халқлар ҳаётига оид маълумотларни ана шу асарлардан олганлар.Ёзувчиларнинг кўп сонли бадиий асарларидан ташқари,

таниқли компаративист олим Жан-Мари Карренинг “Француз сайёҳ ва ёзувчилари Мисрда” асарини ҳам алоҳида таъкидлаш мумкин.

Баъзи мамлакат ва шаҳарларнинг адабий алоқаларни йўлга қўйишдаги алоҳида аҳамияти ҳақида сўз кетса, биринчи навбатда бир неча расмий тилга эга бўлган Швейцария ва Европа қитъасининг йирик маданий марказлари билан қўшни Голландияни тилга олиш ўринли бўлади.

Шундай вазифани бажарган шаҳарлар қаторига Франциянинг Париж, Лион, Руан, Германияда Франкфурт-Майн, Италияда Венеция шаҳарларини киритишимиз мумкин. Бундан кейин маданиятлар ва адабиётлар ўртасида алоқаларни ўрнатишга катта ҳисса қўшган илмий муассасаларни, ва биринчи навбатда академия ҳамда университетларни айтиб ўтиш керак.

Италия (ўрта асрларда Болонья), Франция(Париж), кейинроқ Германия(Берлин)нинг йирик университетлари кўплаб мамлакатлар билан халқаро маданий алоқаларни ўрнатиб, маданий ва адабий бойликларини оммалаштишда муҳим ўрин тутди.

Академиялар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин, масалан, Италия Академияси Уйғониш даврида антик меросни фаол ўзлаштирган. Халқ ва шахсий кутубхоналарни ҳам ёддан чиқармаслик керак, чунки уларда турли халқларнинг китоблари ҳам бўлган. Чет эл адабиётини тарғиб қилишда босмахоналар, китоб дўконлари, нашриётларнинг ҳам аҳамияти катта бўлган. Уйғониш даврида Венеция гуманизм ғояларини Ғарбий ва Шарқий Европада ёйишда катта ишларни амалга оширган нашриётчилик марказларидан бири бўлган.

Қадимги даврларда, айниқса Уйғониш даврида, адабиётларни яқинлаштиришга хизмат қилган жамоавий омиллар қаторида, турли даражадаги ҳукмдорларнинг саройларини ҳам айтиб ўтиш керак. Чунки бу ерларда кўпинча хорижий шоирлар, файласуфлар, олимлар, масалан, Шарқ Ҳукмдорлари, жумладан, Амир Темур, Улуғбек, Хусайн Бойқаро, Бобур каби буюк бобоқалонларимиз ва Европа қироллари Фридрих III, рус подшоси Екатерина III саройларида бошпана топганлар.

Табиати бўйича ўзига хос бўлган адабиёт шайдолари гуруҳлари, тўғараклар, адабиёт салонлари ҳам чет эл адабиёти бойликларини ташвиқот қилишда иштирок этдилар. Шундай гуруҳлардан бири XVI асрда фаолият кўрсатган Лион мактаби ҳисобланади. Ушбу гуруҳ аъзолари: Морис Сэв, Луиза Лабе ва бошқалар немис ва итальян маданиятига зўр қизиқиш билдирганлар. Инглиз адабиётининг ихлосмандлари бўлган француз ёзувчилари Стендаль, Ампер, Меримеларни бирлаштирган гуруҳ, Шекспир ва Оссианнинг асарларини чуқур ўрганиб, оммалаштиришига ҳисса қўшган. Ҳар бир гуруҳнинг ўз тарафдорлари бўлиб, улар одатда адабий нашриётлар

атрофида тўпланган.

Адабий жамиятлар бошқа мамлакатлар маданий бойликларини ёйишда катта хизмат кўрсатди. Хусусан, Франциядаги “Плеяда” гуруҳи (Пьер Ронсар ва унинг дўстлари Жан Антуан де Баиф ва Жоашен дю Беллелар)нинг аввало антик меросга, шунингдек ўша даврларда учинчи классик адабиёт деб ҳисобланган итальян адабиётига жиддий эътибори аҳамиятлидир.

ХВИИ асрнинг 80-йилларига келиб немис ва Европа романтизмга асос бўлган адабий жамият “Бўрон ва тазйик” адабий ҳаракати эди. Унга Гёте, Гердер, адабий ҳаракатга номи берилган пьеса муаллифи Максимилиан Клинггер ва даврнинг кўплаб бошқа ёзувчилари аъзо эдилар. Ҳаракат маърифатчиликка қарши чиқди француз классицизми билан алоқаларни узди, бироқ шу вақтнинг ўзида Руссонинг, шунингдек инглиз адабиёти вакиллари – Шекспир ва Оссианларнинг кучли таъсири остида бўлди.

Табиийки, йирик журналлар қошида ташкил топган адабий жамиятлар катта таъсир кучига эга бўлиб, ўқувчиларни хорижий маданий бойликлар билан таништиришда муҳим амалий аҳамият эга бўлди. Масалан ака-ука Шлегелларнинг “Атенеум” журнали қошида ташкил этилган тўғарак 1798-1800 йилларда фаолият олиб борди. Новалис, Шлеермахер, Шеллинглар тўғаракнинг фаол аъзолари эди. Тўғаракда Уйғониш даври ёзувчилари – Данте, Петрарка, Боккаччо, Сервантес ижодига катта эҳтиром билан қаралар, Фридрих Шлегелнинг таклифига кўра, Данте, Шекспир, Гёте учлиги асарлари эса намуна сифатида қабул қилинган эди.

Кейинроқ Францияда пайдо бўлган романтик ҳаракат ҳам ўз ривожланишида Ш. Нодье ташкил этган ва ўз қаторига Гюго, Виньи, Сент-Бёв, Дюма, Буланже, Мюсселарни жалб қилган адабий жамиятларга ва “Ламусефрансаисе” (1823) и «ЛеГлôбе» (1824) журналларига таянди.

Турли даврларда адабиётлараро алоқаларни рағбатлантирган яна бир омил, ХВИИ асрда аввало Францияда пайдо бўлган машҳур салонлар эди. Энг машҳур учрашувлар жойи маркиза де Рамбуйенинг салони эди, бу ерга кўплаб ёзувчилар, артистлар, олимлар жалб қилинган бўлиб, қизгин баҳс-мунозаралар бўлиб ўтарди. Ушбу учрашувлар ортиқча такаллуфсиз, одобахлоқ доирасида, боадаблик руҳида бўлар эди. Табиийки, салонда чет эл адабиёти, аввало итальян адабиёти ҳақида суҳбатлар бўлган.

Салонлар урфга айланиб, то 1789 йил инқлобигача тўхтовсиз пайдо бўлиб борди ва аср охирларигача давом этган суронли воқеалардан кейин яна юзага кела бошлади. Шундан кейин Европанинг кўплаб мамлакатлари - Германия, Италия, Австрия, Россия, Руминияда ҳам салонлар пайдо бўлди.

Адабиётлар ўртасида даврий нашрлар муҳим воситачи бўлиб хизмат қилди: ХВИИ асрда булар “Жоурнал ётрангер энФрансе”,

“ГазеттелиттэраиредельЕуропе” бўлса, кейинги асрда эса “АрчivesлиттэраиресдельЕуропе”, “Рэвуебританикуе”, “Рэвуегерманикуе”, “Рэвуедедеухмондес”, “РэвуедеПарис”, “МерсуредеФрансе”, “Лъаннэелиттэраире”, “ДеутсчерМерсур”, “Сонсилиаторе” эди. Бу журналлар саҳифаларида хорижий адабиётларнинг шарҳи ёритилар эди.

Чет эл адабиёти ҳақида кўплаб аниқ маълумотлар берилган луғатлар, энциклопедиялар, педагогик асарлар ҳам мамлакатлар ўртасида алоқаларни ўрнатишга ўз ҳиссаларини кўшдилар.

Шак-шубҳа йўқки, адабиётлараро алоқаларни мустаҳкам ўрнатилишида, биринчи навбатда мос равишдаги тилларда чиқарилган китобларнинг ўқувчиларга етказиб берилишининг аҳамияти катта эди. Айниқса, ХВИИИ ва ХИХ асрларда италян, француз, инглиз тиллардаги китобларга кизиқишнинг ортиши натижасида, босма нашрлар кенг тарқалди.

Бироқ чет тилларда ҳамма ҳам ўқий олмагани сабабли, ўқувчилар кенг оммасига асарларни фақат таржима, қайта ишлаш, ҳикоя қилиш, адаптация(мослаштириш) воситасида етказиш мумкин эди. Таржима ва у билан боғлиқ муаммоларнинг муҳимлиги ва аҳамияти ҳам шу билан боғлиқдир. Таржималарнинг умумий вазифаси асар мазмунини бошқа тилга имкон қадар аниқ узатиш бўлганлиги сабаб, табиийки асл матн моҳиятини бузувчи адаптация ва қайта ишлашлар иккинчи даражали ҳисобланади. Шунга қарамай, кўпинча таржимонлар асар мазмунига ўзларининг ижодий ҳиссасини кўшиш “васвасасига” дучор бўладилар. Масалан, ХВИИИ асрда французлар Ҳомер ва унинг қахрамонларини ўз даврига мослаштиришга ҳаракат қилиб, уларни сарой зодагонларига айланттиришга ҳаракат қилиб кўрганлар.

Уйғониш давридан бошлаб ҳозиргача давом этаётган қайта ишлашлар асар моҳиятини мослаштиришдан ҳам кўпроқ нотўғри талқин қилади. “Декамерон”, “Дон-Кихот”, ака-ука Гримм и Андерсен эртаклари, халқ китобларининг кўплаб вариантлари мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилигини мазмуни асл манбадан анча йироқ. Масалан, Лафонтен ва И.Крилов масалларининг Т.Аргези томонидан румин тилига қилинган таржимаси, оригиналдан шу қадар узоқки, улар шоирнинг ўз асари сифатида қабул қилинган. Демак, адаптациялар ҳам, қайта ишлашлар ҳам асл манбани бузади.

Лекин адаптация ва қайта ишлашдаги турли-туман чегарадан чиқишларга қарамай, таржималар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Европа романтизми даврида кўплаб таржималар амалга оширилди. Масалан, румин олими П.Корнининг таъкидлашича, 1780 йилдан 1860 йилгача 300 таржимон 679 та асарни таржима қилган. Унинг тадқиқотида кўрсатилишича, француз

тилидан 385 та, немис тилидан 83, англиз тилидан 56, юнон тилидан 44 та асар таржима қилинган.

ЮНЕСКО томонидан нашр қилинадиган “Индехтранслаториум” таржималар халқаро бюллетени маълумотига кўра, айниқса XX асрда таржималар сони кўпайди. 1965 йилнинг 18-сонли каталогида 70 та мамлакатда чоп этилган 31 196 та таржималар санаб ўтилган¹.

Таржимонлар Халқаро федерацияси 1955 йилнинг сентябридан иккитилли таржима муаммоларига қаратилган (француз ва англиз) “Бабел” — “Бобил” журналини нашр эта бошлади.

Юқорида таъкидланганидек, адабиётлараро алоқа нуқтаи назаридан бизни таржаманинг асл матнга максимал даражада яқинлиги қизиқтиради. Таржима тарихида бузиб қилинган таржималарнинг хориж адабиёти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишга қанчалик зарар келтиргани тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Биринчи навбатда асарнинг яхлитлиги бузилиши натижасида келиб чиқадиган хатоларга тўхталиб ўтиш жоиз бўлади. ХВИИИ асрнинг охирларида француз тилига таржима қилинган “Вертер” бир неча марта Оссиандан олинган 12 саҳифали парчасиз нашр этилган, Ричардсоннинг “Кларисса”си эса Францияда катта қисқартиришлар билан чоп этилган. Бундай мисолларни ҳозирги таржималардан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Матн дахлсизлигини ҳурмат қилиш – ҳар қандай асарни таржима қилишдаги энг муҳим шартдир.

Лекин бундан-да жиддийроқ “қоидабузарлик” – ҳаттоматннинг дахлсизлигини сақланган бўлса-да – унинг мазмуни ва шаклини нотўғри етказишдир.

Баъзи адабиётшунослар, масалан, рус ёзувчиси Ф. М. Достоевский¹, таржима учун ўнғай ёки ўнғай бўлмаган тиллар бор, деб ҳисоблайди. Ёзувчининг фикрича, француз ва баъзи бошқа тиллар рус ёзувчилари асарларининг бутун бойлиги, жозибасини бера олмаган, ва аксинча, рус тили бунга кўпроқ мослашган ва чет эл муаллифларининг асарларини мазмунини тўлақонли бера олган.

Маълумки, таржимадаги аксарият нотўғри талқинлар, таржима қилинаётган тилларни ёки тилни чуқур билмаслик натижасида келиб чиқади. Баъзи бузиб таржима қилишлар, таржима муаллифининг фалсафий нуқтаи назари билан боғлиқ бўлади. Масалан, насроний ёзувчи Янг француз таржимасида деистга, Оссиан – трубадурга айланиб қолган бўлса, Оссиан, Гёте ва Шекспир романтиклар таржимасида фавкулотда ҳиссиётларга берилган шоирлар сифатида талқин қилинади.

¹Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. М. 1977.

Нотўғри талқин қилишнинг типик намунаси, Шекспирнинг “Отелло” трагедияси билан боғлиқ. Гап шундаки, зодагонларнинг ҳиссиётларга берилувчанлигини ҳақорат қилиб қўйишдан чўчиган таржимонлар Дездемонанинг шойи дастрўмоли ўрнига ёки билагузук, ёки шойи бўйинбоғ, тиллақош, тўғнағични ишлатганлар.

Таржиманинг асл матнга тўғрилиги асар турига ҳам боғлиқ. Классик асарларни бошқа тилга таржима қилиш, осонроқ экани ҳамма томонидан эътироф қилинган, чунки уларда асосийси – ғоявий мазмун. Романтик ва символистларнинг асарларини таржима қилиш кўпроқ куч талаб қилади, ва кўплаб йўқотишларга маҳкум этилган.

Бироқ, турли қийинчиликлар, нотўғри талқинларга қарамай, таржима санъати XX асрда катта маҳорат чўққиларига эришди ва бу маҳорат даражаси қанчалик юқори бўлса, таржимон асл нусхага шунчалик эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади.

Ўзбек таржимонлари Қ.Мирмуҳамедов, Озод Шарафиддинов, Иброҳим Фафуровлар ҳам кўплаб асарларни юқори савияда ўзбек тилига таржима қилдилар. Натижада рус ва қардош халқлар адабиёти ҳамда жаҳон адабиётининг энг яхши намуналарини ўзбек ўқувчиси она тилида ўқий бошлади.

Албатта, ҳар қандай таржимадаматн дахлсизлигини сақлаб қолиш жуда мушкул вазифа бўлиб, камчиликлар бўлиши муқаррар. Шундай бўлса-да ҳар бир таржима чет эл адабиёти ютуқларини оммалаштиришга ёрдам беради. Шак-шубҳа йўқки, камчиликлари бўлишига қарамай, таржималар маданий бойликларни, биринчи навбатда бадиий асарларни оммалаштиришда муҳим восита бўлиб қолаверади. Шу билан бирга таржима қилинган асарларга ёзилган сўзбоши ва муқаддималарда муаллифлар ҳақида берилган маълумотлар ҳам адабиётлараро алоқаларни ўрнатишга ёрдам берадиган омиллардан бири ҳисобланади.

Саволлар:

9. В.Жирмунский қиёсий ўрганишнинг нечта муҳим масаласи ҳақида сўз юритади ?
10. Адабий алоқаларни ўрнатишганималар хизмат қилади ?
11. “мессология” сўзини мани англатади ?
12. XVI асрда фаолият кўрсатган Лион мактаби ҳақида маълумот беринг.
13. Қандай асар турларини таржима қилиш осон бўлади ?
14. таржимадаги аксарият нотўғри талқинлар қандай оқибатларга олиб келади

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

15. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
16. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
17. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.: 1979.
18. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
19. Минералов Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
20. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
21. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
22. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.
23. Основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. - Казань: Казан.гос. ун-т, 2007.
24. Қосимов А. Адабиётда типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсир. Тошкент: Фан. 2004.

5 мавзу. ТАШҚИ АЛОҚАЛАР

Дарснинг мақсади: талабаларда ташқи алоқалар ҳақида тушунчани шакллантириш ва унинг аҳамиятини етказиб бериш

Режа:

1. Ташқи алоқалар ҳақида умумий маълумот
2. Ташқи ва ички алоқаларнинг ўзаро муносабати
3. Ташқи алоқаларнинг адабий жараёндаги ўрни

Таянч сўзлар: генетик қардошлик, генетик қиёслаш, типологик ўхшашликлар, Маърифатчилик адабиёти, рационалистик концепция,

Ташқи алоқалар – адабий жараёнга зоҳиран кўзга кўринмайдиган таъсир кўрсатади.

Компаративистика тарихида ташқи алоқаларни ўрганиш гоҳида юксалиш, гоҳида эса тушкунлик паллаларни бошидан кечирди. Умуман

олганда у адабиётлараро ривожланишнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлилининг бошланғич эмпирик(тажрибага асосланган) босқичига мос келади. Ташқи алоқаларга бўлган катта қизиқиш позитивизм ва постпозитивизмга оид даврларга хос бўлганлиги учун, кўпинча уни соддалаштириб ва ҳар доим ҳам тўғри бўлмаган тушунча билан – қиёсий ўрганишнинг “фактографиклиги” деб аташади. Шу аснода методологик нуқтаи назардан қараганда, у маълумот тўплашнинг бошланғич босқичи саналади. Шунинг учун биз ташқи алоқаларни ўрганишни, адабий алоқаларни тадқиқ қилишнинг дастлабки шарти деб қабул қиламиз.

Таҳлил қилишда ғоявий, ижтимоий, маданий ҳаётнинг турли соҳалари билан ташқи алоқалар намоён бўладиган кўпдан кўп мисоллар орасидан, адабий жараёнга алоқаси бўлганларини ажратиб олиш муҳим. Илмий таҳлилнинг биринчи босқичида ташқи алоқа соҳасининг ички алоқа соҳаси билан, кейинги босқичда эса – типологик соҳа билан алоқасини очиб бериш керак. Агар ташқи алоқа маълумотларини адабий ва адабий бўлмаган омилларини чегаралаш босқичида таснифлаш ва коммуникатив таҳлил методи билан қаноатланиш мумкин бўлса, бундан кейинги босқичда сабабли таҳлил тамойилларидан келиб чиқиш керак. Бу эса адабий жараённи ташқи алоқали соҳа ва типологик томонларинисабабли ўзаро боғлиқлигини билан ўрганишни тақозо қилади.

Бундан, адабиётлараро ривожланишнинг бу соҳасига етарлича баҳо бермаслик мумкин эмас ва тадқиқот методикасида унга йўналишни кўрсатувчи белги сифатида қарамаслик керак, деган хулосага келиш мумкин. Аксинча, қиёсий ўрганишнинг мақсади тадқиқот жараёнида ташқи алоқаларнинг у ёки бу кўринишларини бўлиб-бўлиб юборишни талаб қилади, чунки фақат ҳар тарафалама ва икир-чиқирларигача таҳлил қилишгина уларнинг адабий вазифасини аниқлаш ва сифатли тавсифини аниқлаш имконини беради. Шундай экан, бу ерда адабиётлараро биргаликда мавжуд бўлишнинг ташқи алоқаларини тавсифи эмас, кенг қамровли, тизимли таҳлил керак.

Словак адабиётининг романтизмдан реализмга ўтиш даврида рус ёзувчиси Гоголга бўлган муносабат аввало ташқи алоқа шаклида намоён бўлди. Булар хабарлар, мулоҳазалар, таржималар эди. Таъкидлаш жоизки, таржималар маълумот етказувчилик вазифасини бажарсагина, ташқи алоқалар турига киради. Таржиманинг роли фақат таржима қилинаётган муаллифнинг асари билан таништириш эмас, балки қабул қилаётган адабиётнинг ажралмас қисмига айлантиришда кўринса, у ички алоқага айланади. Словак адабиётининг ижодий имкониятлари ўсган даврдан бошлаб, ички алоқалар кучайди, бунга Гоголь ижодининг Мартин Кукучин

ҳикоялари билан қиёсланиши мисол бўлиши мумкин.

Ички ва ташқи алоқаларни даражага қараб (дифференциацияланган) кўриб чиқиш бевосита қиёсий ўрганишнинг амалий ва назарий натижаларда акс этса, билвосита у тадқиқот усулларини белгилайди. Ташқи алоқалар билан шуғулланувчи тадқиқотчилар адабий алоқалар ҳақида библиографик маълумотлар тўплайдилар, нари борса уларни конкрет ижтимоий-ғоявий вазият билан қиёслайдилар. Ташқи алоқалар ҳақида маълумотларни тўплаш, материални библиографик тизимлаштиришнинг турли шакллари га кўшилиб кетади. Ушбу ишнинг Тарихий объективлиги ва аҳамиятлилиги, тадқиқотчининг маълумотларни классификациялаш орқали фактларни функционал аҳамиятини аниқлашга қаратилган шахсий қобилиятига боғлиқ бўлади. Бундай ишлар библиографик тадқиқотлар учун ўзига хос тайёргарлик вазифасини бажаради ва объектни чуқурроқ ўрганиш учун дастлабки кадам бўлади; иккинчи томондан бу ишлар жараёнида тўпланган тарихий-адабий маълумотлардан умумтарихий ёки маданий ўхшашликларни тиклаш учун фойдаланиш мумкин.

Қиёсий ўрганишнинг мақсади адабий ҳодисанинг генетик ва типологик моҳиятини ўрганиш бўлгани сабаб, қиёсий таҳлил вазифасига ўхшашликларнинг алоҳида шаклларини ўзаро боғлиқ жихатларини аниқлаш киради. Бу ерда гап адабиётнинг ҳам ички, ҳам ташқи характери сабаблари ҳақида бормоқда. Бу, тадқиқотнинг кейинги босқичи, қиёсланаётган ҳодисаларда юзага чиқаётган кўплаб турли-туман алоқаларга йўналтирилиши кераклигини англатади.

Адабий алоқаларни уларнинг аҳамиятлилиги даражаси бўйича фарқлаш муҳим

Саволлар:

1. Ташқи алоқалар – адабий жараёнга қандай таъсир ўтказади ?
2. қиёсий ўрганишнинг “фактографиклиги” деб нимага айтилади ?
3. библиографик маълумотлар нима ?

Топшириқлар:

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

25. Литературный энциклопедический словарь – М.: 1987.

26. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. - М.: Прогресс 1977.

27. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.:1979.
28. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
29. Минералов Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
30. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
31. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
32. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.
33. Основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. - Казань: Казан.гос. ун-т, 2007.
34. Қосимов А. Адабиётда типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсир. Тошкент: Фан. 2004.

5 Мавзу. ТАРЖИМА – КОНТАКТ АЛОҚА ШАКЛИ

Дарсинг мақсади: талабаларда таржиманинг муҳим хусусиятлари ҳақида кўникма ҳосил қилиш

Режа:

- 1. Таржима амалиёти ва назарияси**
- 2. Таржима қонуниятлари**
- 3. Таржимадаги хатоликлар**

Таянч сўзлар: Таржима назарияси, ички ҳарорат ва бадиий хусусиятлар, генетик алоқалар, “объектив” баҳолаш

Таржиманинг асосий мақсадидан келиб чиқиладиган бўлса, унинг энг муҳим функцияси воситачилик бўлади. Бу функцияни ҳар томонлама баҳолаш учун таржима ишининг амалий методикасининг қиёсий таҳлилини амалга ошириш зарурати туғилади. Бунда конкрет тилда ишлатиладиган таржима усуллари ва йўллари кўриб чиқиш керак. Таржиманинг воситачилик функцияси асл матн ва таржимадаги бадиий мазмунга эга бўлган маълумотларнинг ўзаро муносабати билан белгиланади. Таржима жараёнида таржимоннинг поэтикаси ва қабул қилаётган муаллифнинг поэтикаси билан боғлиқ бир қатор муаммолар пайдо бўлади.

Таржима назариясида таржима турли нуқтаи назардан талқин қилинади. Таржима назарияси оргинлар ва таржима ўртасидаги қонуниятлар таққсилади, улардан илмий-назарий хулосалар чиқарди. Таржимонлар эса маълум назарий қарашлар тизимига асосланиб иш кўрадилар. Таржима ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик нуқтаи назардан ўрганилади. У тил узвий боғлиқ бўлиб, адабиётшунослик нуқтаи назардан ўрганилганда ҳам тил хусусиятларни ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Яқин вақтгача бадий асарларнинг қандай таржима қилинганлигини кўрсатиш учун унинг қанчалик “содда” ва “тушунарли” эканлиги асосий ўлчов мезони қилиб олинар эди. Лекин таржимондан таржима этилаётган асарнинг умумий мазмуни ва ғоясини ёки ёзувчининг ўзига хос тили ва услуби, бадий мушоҳада шаклингни эмас, умуман, асарнинг асосий бисотини – ички ҳарорат ва бадий хусусиятларни тўла акс эттириш талаб қилади. Шу нарсани таъкидлаш керакки, назаримизда таржимани ва таржимага оид турли концепцияларни тадқиқ қилишда, адабиётлараро алоқа ва муносабатлар билан шуғулланувчи компаративистиканинг иштироки етарли даражада эмас. Қиёсий характердаги ҳар қандай тадқиқот ўз таркибига таржима масалаларни ҳам киритади.

Филологиянинг таржима масалаларига қизиқиши аксарият ҳолларда глобаллашув жараёнида инсон фаолиятининг барча соҳаларида халқаро алоқаларнинг янада ривожланиши билан боғлиқ. Таржима амалиёти ва назариясига, ташқи омиллардан ташқари, катта эътибор қаратила бошланишининг сабабларидан бири, тилшунослик ва адабиётшунослик ичида содир бўлаётган дифференциация жараёни билан боғлиқ. Бадий таржима соҳасида бадий образни таҳлил қилиш ва бошқа тилга таржима қилиш жараёнида асарнинг биринчи ўринга чиқувчи элементларига эътибор устунлик қилади. Шу сабабдан, тадқиқотнинг бошланғич нуқтаси – таржима жараёнидаги муаммоларнинг ўзи, яъни таржима ишининг механикаси бўлиб қолади. Бунга таржимада адабий асарнинг миллий ўзига хос колоритини, айниқса тил воситалари соҳасида, қофия, вазн ва шеър тузилишининг бошқа элементларини сақлаб қолиш каби масалалар киради. Шундай қилиб, таржима назарияси ва таржима техникасини ўрганиш, аввало нимани таржима қилиш, қай даражада “айнан” таржима қилиш, нимани ва нима учун ўзгартириш ва мослаштириш керак, каби саволларга жавоб ҳамда тавсиялар беришга қаратилган.

Таржима генетик алоқалар доирасига тааллуқли бўлиб, унинг асосий вазифаси бир мамлакат адабиёти билан бошқа мамлакат адабий жараёни ўртасидаги алоқаларни қўллаб-қувватлашдан ва икки ёки ундан ортиқ адабий тизимларни ички қиёслаш мумкин бўлган ўлчовларини таъминлашдан

иборат. Бунда қай тарзда таржимани генетик адабиётлараро алоқалар жараёнига қўшиш мумкин, деган савол пайдо бўлди. Шу пайтгача бу жараёни тизимли қўриб чиқишда, таржимани таъсир этишнинг муҳим шакли, деб баҳолаш анъанаси устунлик қилиб келган.

Дарҳақиқат, таржимани адабиётлараро алоқанинг ифодаси сифатида таъсир кўрсатиш ёки ўзлаштиришнинг намунаси деб қараш мумкин. Бирок кўпинча таржима қилинган асар қабул қилаётган адабиётда ҳар доим ҳам унинг ривожланишига, самарали анъаналарига, ва ҳатто хронологиясига мос келавермаслиги мумкин. Бу ҳолатда таржима алоқаларнинг ташқи контакт соҳасига тааллуқли бўлиб, унинг таъсир кўрсатиш имкониятлари паст бўлиши ёки умуман бўлмаслиги мумкин. Таржима усуллари ва концепциясини таҳлили натижаларидан келиб чиқиб, уни ташқи алоқа ёки ички алоқа соҳасига тегишли эканини аниқлаш мумкин.

Аммо генетик ёндашув таржимани кенгроқ доирада қўриб чиқишни инкор этмайди, чунки таржима, ўз табиатига кўра, кўпинча адабий ҳодиса кенгроқ қамровга эга бўлади. Баъзи томонлари билан у типологик доирага киради ёки унга ички боғлиқ бўлади. Бунда адабиётлараро муносабатлар жараёнида типологик ва генетик ўринларни ўзаро боғлиқ ва ўзаро кесишган бўлиши мумкинлиги ҳақидаги тезисининг қўшимча тасдиғини кўриш мумкин.

Асарни таржима учун танлаш тадқиқотчининг диққатини адабиётлараро алоқалар учун *қабул қилинаётган* томондан, асосийси эса *қабул қилаётган* адабиёт томонидан типологик асослар муаммосига олиб боради. Таржима амалиётидан маълумки, аксарият ҳолларда таржимонлар, айниқса ижодий фикрловчи таржимонлар, асар танлаётганда, қабул қилинаётган асарга эҳтиёж борлиги, ўзга адабиётга хос бўлган адабий ҳодиса ёки асарни ўзлаштиришга тайёр эканлини эътиборга оладилар.

Бунинг исботини таржима тарихидан олинган ҳар қандай миллий адабиётга қилинган сон-саноксиз таржималар мисолдан топишимиз мумкин. XX асрнинг 30-йиллар ўзбек адабиётида буни кўплаб ўзбек ёзувчилари томонидан рус адабиёти, Мустақиллик йилларидан бошлаб эса жаҳон адабиёти намуналарини фаол таржима қилиниши мисолида кўриш мумкин. Адиблар таржима учун асар танлаётганда биринчи навбатда долзарб ижтимоий-сиёсий, маданий талаблар, ўзбек адабиётининг анъаналарига таянганлар.

Таржима адабиёти узвий равишда миллий адабиётларнинг тадрижий ривожланиш жараёнига қўшилиб кетади, қайсидир маънода улардаги камчилик ва етишмовчиликларни тўлдиради, ва шу орқали адабиётлар ўртасидаги боғловчи бўғин сифатидаги вазифасини бажаради.

Бироқ адабий жараённинг ҳолатини аксарият ҳолларда танлов эмас, таржима методи, у ёки бу таржима усулларининг қўлланиши белгилайди. Бунда аввало асарнинг қайси жанр ёки услубга мансублиги кўрсатувчи бадиий-адабий белгиларини таржима қилиш назарда тутилади.

Таржимоннинг асл матнга индивидуал ёндашувининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда, назмий ва насрий асарларни таржима қилишда қўлланиладиган усулларни қиёслаш жиддий ёрдам бериши мумкин, чунки кўпинча поэтик матн, таржимонга насрий таржимага нисбатан ўзгача талаблар қўяди. Назмда нутқий ифода насрга қараганда кўпроқ мажбурий табиат касб этади, шунинг учун вазн, банд, қофия ва ш.к.лар асл матн билан таржимани қиёслашда йўлланма вазифасини бажариши мумкин. Бу таркибий қисмлар назмий асарнинг бадиий тузилишида шу даражада муҳим аҳамият касб этадики, поэтик таржимани таҳлил қилишда кўпинча уларни қиёслаш билан чегараланилади, аммо бу таҳлилнинг самарасини камайтиради. Бу соф юзаки ёндашув бўлиб, бунда одатда, асарнинг бадиий ҳодиса сифатидаги ўзига хос поэтикаси эътибордан четда қолади.

Бундан ташқари, поэтик таржимани таҳлил қилишда сўзнинг лексик бирлик сифатидаги аҳамиятини эътиборга олиш керак, бунда асарда маъно, образлилик ва ҳис-туйғу биринчи ўринга кўтарилади. Шу билан бирга шеъриятнинг бошланғич бирлиги бўлган сўз шакл билан чамбарчас боғлиқ, ёки уни ўзига бўйсундиради, ёки унинг талабларига ўзи мослашади. Шаклни образлиликнинг ифодаловчиси бўлган сўз билан бундай алоқаси тадқиқотчига таржимонликка оид усул ва услубларни асос қилиб олса бўладиган мезонларидан бирини беради.

Насрда одатда бу вазифани нутқ ифодасининг синтаксик структураси, иборанинг композицияси бажаради. Бироқ насрда, бир томондан, шакл компоненти ва иккинчи томондан, иборанинг синтаксик тузилиши шеъриятдаги сўз ва шакл алоқаси билан айнан бир хил бўлмаганлиги сабабли, у таржима таҳлилида ҳал қилувчи омил бўлолмайди. Бу ерда синтаксис ва шакл муносабати ўта қатъий бўлмагани сабабли, таржимонда уни ўзга тилжа жонлантириш учун имконият янада камроқ. Бу ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатлар насрий асарлар таржимасини янада мураккаблаштиради. Шунинг учун таржиманинг назмий ва насрий усулларни ўзаро қиёслаш айниқса мақсадга мувофиқ, чунки у таржимоннинг асл нусхага нисбатан субъектив муносабатини очишга ёрдам беради. Кўриниб турибдики, таржима ҳақидаги аниқ тасаввурни шакллантириш учун бир қатор ташқи ва ички, объектив ва субъектив жиҳатларни эътиборга олиш зарур бўлади.

Таржимани таҳлил қилишда албатта унинг адабий ҳаётдаги ўрнини, яъни унинг адабиётлараро муносабатидаги коммуникатив функциясини эътиборга олиш зарур. Ушбу функция таржиманинг танлови ва поэтикасини, шу билан бир қаторда у ёки бу даврда миллий адабиётда устуворлик қилаётган тартиб ва қоидаларни ўрганишни таъминлайди. Таржима қонун-қоидалари ва юқорида таъкидланган жиҳатлар ҳамда улар билан боғлиқ ҳолатлар ҳақида фақатгина абстракт тасаввурга асосланган таржимани ҳар қандай “объектив” баҳолаш тўлақонли бўлмайди. Назарий фикрлардан кўчирмалар олиб ёки аниқ бир таржима амалиётига таяниб, таржимонлик фаолиятининг зарурий шартларидан бўлган қиёсий тадқиқотларсиз таржима назарияси ҳақида фикр юритиб бўлмайди.

Таржимага мос ҳолда қўллаганда сўзларни “алмаштириш” эмас, аксинча, маълум маънода бадиий асарнинг бутун тизимини, тузилишини “алмаштириш” масаласи кўтарилади. Гап сўз элементлари ёрдамида асл матн тизимида пайдо бўлувчи яхлит тизимидаги элементларни бошқа тилга ўгириш ҳақида боради. Таржимон ўзи учун бу яхлитликка эришиш усулини, бадиий асар мустаҳкамлигини таъминловчи тамойилни аниқлаб олиши керак. Шундай қилиб, таржимоннинг вазифаси бу тамойилни аниқ билиб олиш ва ушбу асарга аниқ ёндашувни ишлаб чиқишдан иборат бўлади.

Таржима адабиётлараро ўзлаштиришнинг ўзига хос ва муҳим шакли ҳисобланиб, уни ўрганишда таржимоннинг асарга ёндашуvidан ташқари яна кўплаб объектив ва субъектив омилларни ҳам эътиборга олиш зарур. Асл матн(оригинал)га ҳар жиҳатдан мос таржима деганда, унда мавжуд бўлган барча маълумотларни ўзга тил системасида янги шаклга кириши назарда тутилади. Бунда асл матн информация(ахборот)нинг ягона манбаи, таржиманинг тил системаси эса – ягона коди бўлиб қолади.

Бироқ, ҳар жиҳатдан мос таржима деб қабул қилинган асарда ҳам ноаниқликлар ва ўзгаришлар бўлади. Улар куйидаги ҳолат ва омилларда намоён бўлади:

1) таржиманинг янги тил системаси ўзининг объектив аломат ва белгилари билан асл матннинг мазмун-моҳиятини тўла-тўқис очиб бера олмаслиги табиий;

2) таржимоннинг зеҳн, идрок, мойиллик, тажриба даражаси асарни қайта кодлаштириш жараёнида асл матндаги ниманидир тўлиқ беришга, ёки ниманидар назардан қочиришига олиб келади;

3) таржимоннинг асл матннинг барча хусусиятларини ифодалаш ёки ифодаламаслигига мойиллиги.

Ушбу объектив ва субъектив шартлар таржима сифати даражасини белгилаб, мезон вазифасини бажаради.

Таржима методини (таржимоннинг асл матн маъносини тўлиқ тушуниши ва уни қайта кодлаш қобилияти) ўрганиш бутунлай бошқа вазифани ҳал қилишни талаб қилади. Ушбу нуқтаи назардан ёндашилса, таржимадаги ўзгаришларнинг объектив ҳолат ва омиллари аҳамиятли эмас, чунки асл матн билан тафовутларнинг сабаби таржимоннинг шахсияти билан боғлиқ эмас. Аксинча, асл матнни изоҳлашда таржимоннинг ўзига хос усулларини текшириш учун ушбу омилнинг ҳаракат доирасини иложи борича аниқроқ белгилаш лозим.

Таржима қабул қилаётган адабиёт сифатида ўзининг функционал ўрни бўйича икки қарама-қарши нуқтаи назарни ифодалаш, улар орасида эса асл матнни турлича талқинлари жойлашади. Улардан бири – таржиманинг воситачилик функцияси бўлса, иккинчиси – ўз “ваколати чегараларидан чиқиб кетгани” сабабли, адабиётлараро муносабатларнинг ўзига хос шакли сифатида қабул қилинган функциядир.

Биринчи функцияни аниқлаш қийинчилик туғдирмайди, асл матндаги маълумотлар нисбатан объектив, сезиш мумкин даражада бўлади. Таржима маълум маънода ўзининг бошланғич ҳолатидан чиққан пайдан бошлаб, вазият мураккаблашади, асл матн билан ўзаро муносабатлар эркинроқ бўла бошлайди.

Асл матнга муаллиф ва таржимонга оид муносабатни аниқроқ чегарасини ўрнатишнинг имконияти борми?

Қисман бу муаммони аниқлик ва тўғрилиқ тушунчалари ўртасидаги семантик антиномиядан фойдаланиб ҳал қилиш мумкин. Масалан, рус таржимонларидан бири Шекспирнинг “Отелло” сини таржима қилганда, унинг ҳажми асл матндан деярли 60% га ошириб юборган, яна бир таржимон (Т.Щепкина-Куперник) эса француз адиби Эдмон Ростаннинг “Сирано де Бержерак” комедияси матнини бир ярим мартага катталаштирган. Қизиғи шундаки, асл матнга эркин ёндашиб, жуда ҳам аниқ таржима қилинмаган бўлса-да, ўқувчи ва томошабинлар уларнинг мослаштирилган (адаптация) асарларини таржима деб баҳолаганлар.

Шу тарзда миқдорий ўлчов таржимада ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди. Асл матн “қисқартирилган” ёки “кенгайтирилган” таржималарни жаҳон ва ўзбек таржимоншунослигидан кўплаб мисолларни келтириш мумкин. Ўзга миллат бадий матнига бундай муносабат, ноаниқликлар бўлса-да, асл матнга нисбатан тўғрилиқни сақлаб қолганликлари учун таржимачилик фаолияти соҳасига киритилади.

Бунинг яққол далили сифатида Гулханийнинг “Зарбулмасал” асарида ўзига хос ўрин ва аҳамиятга эга бўлган ҳинд эпоси “Калила ва Димна”ни, ёки ушбу асардаги “Заранг ва қамиш”, “Пашша ва чумоли”, “Судда бўрининг

тулкига шикояти маймун томонидан кўриб чиқилганлиги”, “Шер, бўри ва тулки”, “Шерни кўмиш маросими” масалларидан фойдаланиб масаллар ёзган француз шоири Жан де Лафонтеннинг “асл матн”ларини жуда аниқ, худди ўзидай рус тилида қайтарган И.А.Крилов ижодида кўриш мумкин. Шунга қарамай улар таржима эмас, балки оригинал, мустақил ижод намунаси сифатида қабул қилинади, чунки улар ўз характериға кўра “Калила ва Димна”даги масалларға “тўғри келмайди”. Гулханий, Лафонтен, Крилов масаллари шундай янги сифат даражасига кўтарилди-ки, натижада улар бирламчи маъносини йўқотиб, ўз шахсий поэтикасига эга бўлди. Масалнавислар шу даражада ҳинд эпосидаги умумий колорит, масалларнинг руҳини ўзгартириб юбориб ўз ватанлари урф-одатлари, расм-русумлари, таомилларига “мослаштирилди-ки”, асл матн билан ғоятда синчиковлик билан қиёсланганда ҳам ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди.

Шундай қилиб, ушбу ҳолатда таржима эмас, балки қадимги ҳинд эпосидан таъсирланиб ёзилган мустақил ижод ҳақида фикр юритиш мумкин.

Асл матнга муносабатларнинг хилма-хиллиги адабиётлараро рецепция шакллариининг турли-туман бўлишини олдиндан белгилайди ва улар адабиётни қиёсий ўрганиш ҳамда таржима назарияси мутахассисларининг тадқиқот объекти бўлади. Таржимоннинг режасига асл матнни ҳеч бир ўзгартиришларсиз ўгириш қирмайди, аксинча у таржимани ўз ғоявий-эстетик қарашлар тизимиға мос қилиб беришға ҳаракат қилади. Бунинг натижасида асл матн ва таржимон тасавурида яратган, ўзига хос хусусиятларига эга бўлган синтезлашган асар пайдо бўлади. Бу таркибий қисмларнинг ўзаро нисбати мослашиш табиатини белгилайди ва шу билан бирга уни таржима соҳасидан ажратиб олиш ҳамда фақат қабул қилиш шакли сифатида баҳолаш имконини яратади.

Асли юнонистонлик бўлган қадимги Рим шоири Ливий Андроник Ҳомер “Одиссея” достонини лотин тилиға таржима қилган. Европа адабиёти тарихида биринчи бадий таржима намунаси сифатида баҳоланган мазкур таржима, Рим адабиётининг биринчи ёзма ёдгорлиги бўлиши билан бирга, қарийб икки аср давомида мактабларда асосий ўқув китоби бўлиб хизмат қилган.

Ливий Андроник асар таржимасига эркин ёндошади. Кўп ўринларда мисралар қисқартирилган, ташлаб кетилган, образлар ўзгартирилган, юнон мифологиясидаги маъбудларнинг номлари лотин маъбудлари номи билан алмаштирилган. Андроникдан кейин ҳам таржима соҳасида оригиналнинг бутун хусусиятини сақлаб қолиш эмас, балки асарни Рим давлатининг маданий эҳтиёжига мослаштириш тамойили етакчилик қилди⁹.

⁹У.Ҳамдамов, А.Қосимов. Жаҳон адабиёти – Тошкент: “Баркамол файз медиа” – 2017. 73 б.

Адаптациянинг ёрқин намунаси сифатида М.Ш.Фериенчик томонидан таниқли рус ёзувчиси Н.В.Гоголнинг “Ревизор” комедиясини словак тилига қилган таржимасини ҳам келтириш мумкин. Таржимон асар воқеаларини Словакияга кўчирди, мос равишда кўплаб воқеалар ва персонажларни маҳаллий шароитга мослаштирди. Албатта бу комедияни словак ўқувчиси ва томошабинига яқинлаштирди.

Моҳиятан ҳар қандай ижодий таржимада асл матннинг таркибий қисмларида ўзгаришлар содир бўлади, бироқ у адаптация гуруҳига бу ўзгаришлар барча томонидан қабул қилинган меъёрдан ошиб кетса, бундан ташқари у таржимоннинг маълум бир мақсади билан юзага келган бўлса киритилади.

Адаптациянинг даража ва табиати муаллифнинг асл матнга муносабати, агар гап алоҳида тарихий даврдаги асар ҳақида борса, унда унинг жанр ва услубга оид тизимига, қабул қилаётган, яъни таржимоннинг адабиётига нисбатан долзарблигига, ўша замоннинг адабий анъаналарига қараб турли-туман бўлиши мумкин. Барча томонларни ҳисобга олиб асл матннинг бир қатор элементлари адаптацияга учраши мумкин. Асар ўз мамлакатининг адабий диди ёки китобхонга мослаштирилиши – воқеа жойи чекланиши, вақт чегаралари ва асар персонажлари ва ҳ.к. ўзгариши мумкин.

Гораций “Ехегимонументум” шеърининг миллий адабиётлардаги кўплаб таржималари адаптациянинг турли-туман кўринишларига мисол бўлади. У ёки бу асар таҳлил қилинганда, ватандошларини асл матн билан таништириш иштиёқи охир-оқибат таржимонни Горацийнинг қасидасига ўз шахсий вариантини қўшиш нияти пайдо бўлишини кузатиш мумкин. Бу билан адаптация кўпинча ўхшашликнинг бошқа тури – вариация билан кесишади. Агар, рус шоири Державиннинг “Ҳайкал” шеъри Горацийнинг қасидаси билан қиёсланса, биринчи икки банд Рим шоирининг аниқ ижодий таржимаси бўлса, қолганлари адаптация тамойиллари асосида шу даражада ўзгартирилганки, асл матндан ҳеч нарса қолмаганини кўриш мумкин.

Буюк поляк шоири А.Мицкевичнинг “Ехегимонументум” шеъри ҳам ўхшаш табиатга эга бўлиб, унда ҳам Горацийнинг мавзуси қайта ишланган, лекин шу билан бирга унда адабий травести¹⁰ элементлари мавжуд ва бу нуқтаи назардан уни рецепциянинг дифференциал шаклига киритиш мумкин.

Асл матн: Горацийнинг шеъри

Менмисданўрнатдиммустаҳкамхайкал,

Эҳромларданюксакулузворбастии

Вайронқилаолмасуниҳечмаҳал

¹⁰Травести – хотинларнинг эркакча ёки эркакларнинг хотинча кийиниб роль ўйнаши

Аквилоншамолинаёмзирасти
Вақтчошибборарўтарйилсафи
Бироқменўлмасманруҳимолия
ФақатжисмимкетарЛибитинадан
МениқайтачорларКапитолия

Олийкоҳинборарбокирақизла
ИсмимайтибоқарАуфидйўлида
Чункименкуйладиммуқаддассўзла
ЧўпонқабиласиДавн элида
Эолқўшиқларинкуйладиторим
Италиййўлигажўнатдимабад
Мелпоменақабул этифтихорим
Делфатожибиланбошимнибезат

(РустамУмрзаковтаржимаси)

Державиннинг таржимаси ёки адаптацияси:

*Я памятник себе воздвиг чудесный, вечный,
металлов тверже он и выше пирамид;
ни вихрь его, ни гром не сломит быстротечный,
и времени полет не сокрушит.*

*Так! Весь я не умру, но часть меня большая,
от тлена убежав, по смерти станет жить,
и слава возрастет моя, не увядая,
доколь славянов род вселена будет чтить.*

*Слух пройдет обо мне от Белых вод до Черных,
где Волга, Дон, Нева, с Рифея льет Урал;
всяк будет помнить то в народах неисчетных,
как из безвестности я тем известен стал,*

*что первый я дерзнул в забавном русском слоге
о доблестях Фелицы возгласить,
в сердечной простоте беседовать о боге
и истину царям с улыбкой говорить.*

*О муза! Возгордись, заслугой справедливой,
и презрит кто тебя, сама тех презирай;
непринужденною рукой, неторопливой,*

чело твое зарей бессмертия венчай.

Ўзбекчаси:

Ҳайкал

*Кўл билан тиклаб бўлмас ҳайкал қўйдим ўзимга,
Халқнинг келар йўлини ўт-ўланлар қилмас банд;
У мағрур қад кўтарди бош эгмасдан таъзимга,
Александр қуббасидан ҳам баланд.*

*Йўқ, бутунлай ўлмайман – қалбим яшар лирамда,
Тупрогим-ла чиримай яшайди у то абад,
То бирон шоир-поир қолар экан оламда,
Мени сира тарк этмайди шон-шуҳрат.*

*Овозим-ла чулганар поёни йўқ улуғ Русь,
Ундаги эл-элатлар мени ёдлайди ҳар дам,
Мағрур славян насли, бугунги авом тунгус,
Фин халқи-ю даштлар дўсти қалмоқ ҳам.*

*Узоқ замон халқ меҳрига бўлажакман мушарраф,
Зотан, рубобим билан эзгу ҳислар тугдирдим,
Шу ёвуз замонамда қуйладим эркни мақтаб,
Хор-зорларга ачинмоққа чақирдим.*

(Пушкиндан Рамз Бобожон таржимаси)

Саволлар:

- 1. Таржиманинг асосий хусусиятини маъно?**
- 2. таржуманинг бошланғич нуқтасини маъно?**
- 3. Таржима методидеб нимага айтадилар?**
- 4. Таржимоннинг асл матнга индивидуал ёндашувининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашданимаёрдими?**

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- 35. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.**
- 36. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.**

- 37.Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.:1979.
- 38.Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
- 39.Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
- 40.Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
- 41.Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
- 42.Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.
- 43.Основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. - Казань: Казан.гос. ун-т, 2007.
- 44.Қосимов А. Адабиётда типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсир. Тошкент: Фан. 2004.

5 Мавзу: ТИПОЛОГИК ЎХШАШЛИКЛАР

Дарсинг мақсади: талабаларда таржиманинг муҳим хусусиятлари ҳақида кўникма ҳосил қилиш

Режа:

- 1. Ташқи алоқалар ҳақида умумий маълумот**
- 2. Ташқи ва ички алоқаларнинг ўзаро муносабати**
- 3. Ташқи алоқаларнинг адабий жараёндаги ўрни**

Таянчсўзлар:генетик-контакт алоқа, “Қиёсий ҳаётномалар”, Ижтимоий - типологик ўхшашликлар, Адабий – типологик ўхшашликлар, Психологик-типологик ўхшашликлар

Биз ҳар бир миллий маданиятнинг яшаши ва равнақи учун тарихий зарурат саналган миллатлараро алоқалар авж олаётган даврда яшамоқдамиз. Жамият ривожининг ушбу босқичида ижтимоий-гуманитар, жумладан, адабиётшунослик мавқеининг ошиб бориши бадиий ижод ва маданият соҳалари қаторида ижтимоий онг ривожига ҳам таъсир ўтказмоқда. Бу адабиётлараро алоқалар ва таъсир масалаларига ҳам дахлдордир. Турли кўринишдаги адабий алоқалар эса барча даврларда адабиётнинг яшаши ва тараққиёти учун муҳим омил саналган.

Табиат ва жамиятда асосан такрорланувчи, бир-бирига ўхшаш ёки ўз табиати, тузилиши, моҳияти билан бир-бирига зид бўлган нарса, ҳодисалар қиёслаш объекти бўлиб хизмат қилади. Бу ҳол адабиётшунослик фани, хусусан, қиёсий адабиётшунослик учун ҳам бадиий-эстетик метод вазифасини бажаради.

Адабиётшуносликда маълум бир ёзувчи ёки шоир ижодини миллий ва халқаро адабий анъаналар билан қиёслаб ўрганиш муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. Чунки шундай қиёслашлар орқали ёзувчининг ижодий мустақиллиги ва унинг миллий, жаҳон адабиёти ривожигаги ўрни белгиланади. Ёзувчи ижодининг ўзига хос қирраларини ўрганишда ва англаб етишда уни бошқа бир ижодкорнинг ўхшаш асарлари билан қиёслаб таҳлил қилиш муҳимдир. Тадқиқотчилар сўнгги йилларда ўхшашликларни типологик бирлик асосида ўрганишга катта қизиқиш билан қарамқдалар. Шунга қарамай, компаративистиканинг типологик ўхшашликлар деб аталувчи бу қисми назарий жиҳатдан генетик алоқаларга нисбатан чуқур тадқиқ этилмаган.

Миллий адабиёт нафақат ички имкониятлар, анъаналар ҳисобига балки, кенг миқёсдаги ўзаро ижтимоий-эстетик алоқалар орқали ҳам ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир адабиёт ривожини уни яратган халқ тарихи, такрорланмас анъаналари билан боғлиқ бўлган тараққиётнинг ўзига хос қонуниятлари билан бирга адабий жараён ривожининг халқаро, умумбашарий характеридан келиб чиқадиган умумий қонуниятлари белгилаб беради. Адабиётларни қиёсий ўрганиш аслида адабий жараённинг ўзига хос ва умумий қонуниятларини тадқиқ этишдан иборатдир. Юқоридагилар асосида ўзига хос қонуниятлар асосан генетик-контакт алоқа турларини ўрганишда, умумий қонуниятлар, биринчи навбатда, типологик ўхшашликларни тадқиқ этишда тадбиқ этилади.

Ҳозирда адабиётлараро алоқаларни ўрганиш тизимида типологик ўхшашликлар алоҳида ўрин тутаяди. Ўхшашликлар тўғридан-тўғри алоқалар мавжуд бўлмаганда ҳам намоён бўлиши мумкин. Бундай асарларни бир хил ёки бир-бирига яқин тарихий – ижтимоий шароитларда яратилганлиги билан изоҳлаш мумкин. Бундай яқинликни типологик ўхшашликлар деб аташ мумкин бўлади. А.Бушмин таъкидлаганидек, типологик ўхшашликлар умумадабий тараққиёт қонуниятларининг ҳақиқий кўрсаткичи ҳисобланади¹¹.

¹¹Бушмин А.С. Наука о литературе ре. М.:Современник. 1980. –С. 164.

*Бундан ташқари, конвергенциялар, аналогиялар, мосликлар, умумийликлар атамаларидан ҳам фойдаланилади.

Демак, типологик ўхшашликлар* атамаси ортида турли адабиётлардаги ҳеч қандай алоқаларсиз халқларнинг яқин ижтимоий-тарихий, маданий тараққиёт босқичлари ёки инсон тафаккурининг универсаль қонуниятлари асосида пайдо бўлган ўхшаш ходиса ва жараёнлар назарда тутилади.

Аслида, типологик ўхшашликлардан ўзига хос бирликни қидириш қадимдан кўпчиликни қизиқтирган. Масалан, қадимги юнон адабиёти вакили Плутарх ўзининг “Қиёсий ҳаётномалар” асари билан типологик ўхшашликларни адабий жанр даражасига кўтарган деб хулоса қилиш мумкин. У қиёсий ҳаётномаларнинг 23 тасини тарихий ҳикоя схемаси асосида баён қилади. Асарда бири юнон, бири римлик бўлган Демосфен ва Цицерон, Перикл ва Фабий Кунктатор, Александр ва Юлий Цезарь, Алкивида ва Кориолан каби тарихий шахслар ҳаёти қиёсланиб, улар ўртасидаги яқин ўхшашлик ва фарқли томонлар баён қилинади. Плутарх муқояса объекти қилиб ҳар қандай тарихий шахслар ҳаётини эмас, балки ўз ҳаёти, фаолияти билан бир-бирига ўхшаш ёки яқин жиҳатлари бор бўлган инсонларни олади.

А.Дима ўзининг “Қиёсий адабиётшунослик тамойиллари” номли рисоласида Ғарбий Европа ҳаётидаги “қадимий” ва “янги” адабиёт вакиллари ўртасида 1683-1719 йиллари бўлиб ўтган баҳс ва тортишувларни қиёсий типологик услубдан фойдаланишга “уриниш” деб баҳолайди. Тўғри, “қадимий” ва “янги” адабиёт вакиллари ўртасидаги баҳс илмий компаративизм ривожига муҳим босқич бўлган эмас. Шундай бўлса-да, бу ерда қиёсий типологик услубдан фойдаланишнинг ишончли намунасини кузатиш мумкин. Чунки муҳолиф томонлар вакиллари билан бир қанча асарларида ҳар иккала даврнинг баъзи бир умумий жиҳатлари аниқланади.

Лекин XIX асрга келиб бу услубдан деярли фойдаланилмади. Бу ходисани адабиётдаги методлар алмашинуви билан изоҳлаш мумкин. Бунда Сорбонна университетининг таниқли профессори Абель Франсуа Вильменнинг қиёслаш услубининг келажаги ҳақидаги скептик руҳдаги фикрлари ҳам ўз таъсирини кўрсатган бўлиши мумкин. Унинг фикрича, тадқиқотчи орадаги ўзига хосликни кўрсатиш учун кераксиз икир-чикирларга берилиб кетади ва шу билан бирга, ўхшашликларни қайд этиш истагида хусусиятларни нотўғри талқин қилади. Бундай нотўғри хулоса А.Ф.Вильмен томонидан бадиий жараённи қиёслаб ўрганиш усули фақат бир томонлама талқин қилиниши натижасида келиб чиққан бўлиши мумкин. Чунки қиёслаш усулига майда баёнчилик ва ҳато сюжет, образ, пейзажасвирини тўғридан – тўғри кўчириб олиш, ўта “ўхшаб қолиш” хавф солиши мумкин.

Кейинчалик илмий доираларда қиёсий типологик тадқиқотларни қўллаб – қувватловчи фикрларнинг билдирилиши (Масалан, Леон Сельенинг “Параллелар зиддияти” мақоласи) унигилаётган услубнинг яна тикланишига ёрдам берди.

Адабиётлараро алоқаларни таснифлаш масаласида Д.Дюришин томонидан илгари сурилган тасниф диққатга сазовор ҳисобланади. У И.Г.Неупокоева, В.М.Жирмунский хулосаларига таянган ҳолда адабий алоқаларни генетик – контакт ва типологик ўхшашликларга турли назарий тадқиқотлар учун катта материал бера олишини ҳам таъкидлайди¹².

Чиндан ҳам, типологик тадқиқотлар ўхшаш адабий ҳодисаларнинг жанр, услуб, қаҳрамон танлови масалаларига кўпроқ эътибор қаратганлиги билан адабиёт назариясининг мақсад ва вазифаларига мос келади. Мана шу нуқтаи назардан типологик тадқиқотларда нафақат ўхшаш адабий ҳодисаларни аниқлашга, балки муқояса объектлари ўртасидаги ўзига хос, оригинал бадиий ечимларнинг негизига кўпроқ эътибор қаратиш муҳимдир.

Д.Дюришли типологик ўхшашликларни учта турга ажратади:

1. Ижтимоий - типологик ўхшашликлар. Бунда ижтимоий шарт-шароитларнинг асарнинг ғоявий-фалсафий мазмунида акс этиши назарда тутилади. Ижтимоий ва ғоявий омиллар бадиий асар таркибига сингдирилган бўлиб, айниқса, ғоявий мазмуни, муаллифнинг давр, ижтимоий тузумга нисбатан фалсафий қарашларини ифодалашда яққол намоён бўлади. Бунда адабиётда ўз аксини топган илм-фан, санъат соҳалари ва ҳуқуқий онг ривожига туртки берувчи ижтимоий-сиёсий, ғоявий қарашлар, ахлоқга оид муаммолари билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар доираси назарда тутилади.

Алоҳида олинган миллий адабиётларнинг ижтимоий онг кўринишларидаги фарқли ва ўхшаш жиҳатлар типологик ўхшашликлар ва ўзига хосликларнинг турли шакллари бўлишини тақозо этади. Бу ўринда типологик ўхшашликлар бир-бирига яқин жамият тараққиёт босқичида бўлган халқлар адабиётларида намоён бўлиши кузатилади.

2. Адабий – типологик ўхшашликлар. Мазкур турдаги ўхшашликлар соф адабий ҳодисаларга асосланади. Борлиқни акс эттиришнинг махсус шакли бўлган адабиётнинг ўзига хос қонуниятлари ҳам бор. Адабий – типологик аналогияларнинг негизи ана шу ўзига хосликларда жамланган бўлади. Аналогия ёки ўхшашликлар бадиий услуб, йўналишларнинг, бир сўз билан айтганда, бадиий асар компонентларининг қонуният асосидаги ривожланиши натижасида вужудга келади. Бадиий асардаги умумий ва фарқли жиҳатларни нафақат адабий йўналиш, жанрлар нуқтаи назаридан балки ғоявий – психологик ёндашув, қаҳрамонлар тавсифи, композиция, сюжет, мотивлар,

¹²Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературк. –М.: Прогресс, 1979. –С.101.

образлар тизими, тасвирий воситалар, шеър тузилиши унсурлари сингари бадиийликни таъминловчи компонентлар нуқтаи назаридан ўрганиш адабиётшунослик учун муҳим натижалар беради.

3. Психологик-типологик ўхшашликлар. Замонавий адабиётшуносликда бадиий асарнинг адабий жараёндаги ўрнини белгилаш мақсадида жанр-услубий жиҳатдан ўрганишга катта эътибор қилинмоқда. Бунда ижодкор шахсининг маълум бир асарни яратишдан индивидуаль психологик мойиллиги тушунилади. Компаративистлар кўп ҳолларда бундай кўринишларни қиёсланаётган муаллифларнинг табиатидаги рухий яқинлик билан изоҳлайдилар. Бунда психологиянинг бадиий ижод психологияси деб аталувчи соҳаси бизга ёрдам бериши мумкин.

Шу ўринда жуғрофий жиҳатдан бир – биридан олис, хронологик жиҳатдан ўттиз-юз йиллик фарқ оралиғида яратилган, лекин ғоя жиҳатидан яқин бўлган икки асарлар – Антуан де Сент-Экзюперининг “Кичкина шаҳзода” ва Чингиз Айтматовнинг “Оқ кема”, Оскар Уайльднинг “Дориан Грейнинг портрети” ва Омон Мухторнинг “Кўзгу олдидаги одам” асарларини типологик ўхшашликлар сифатида қиёслаб ўрганиш улар ўртасидаги яқинликларни эътироф этиш билан бирга асарларнинг бадиий-эстетик қимматини янада аниқлаштиришга, ёзувчиларнинг ўзига хос маҳоратини кўрсатишга хизмат қилади деб ҳисоблаймиз. Жаҳон халқлари билан иқтисодий, маданий ва адабий соҳалар кундан-кунга ривожланиб бораётган ҳозирги даврда адабиётларни, адабий оқим, йўналиш ва ёзувчилар ижодини қиёслаб ўрганиш илмий ва амалий аҳамият касб этади. Бу бизга бошқа (қиёсланаётган) адабиётнигина эмас, ўз адабиётимизни ҳам яхшироқ англашга, унинг нозик жиҳатларини илмий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилишга ёрдам беради.

Маълумки, жаҳон халқлари ўртасида тарихан сиёсий, иқтисодий ва маданий соҳаларда алоқалар, ижобий ўзлаштиришлар мавжуддир. Шунинг учун ҳам бу жараёни таҳлил қилиш ҳеч қачон долзарблигини йўқотмайди, балки глобаллашув жараёнлари, хусусан мамлакатлар ўртасида иқтисодий, маданий соҳаларда интеграция авж олаётган ХХИ асрда янада муҳим аҳамият касб этади.

Саволлар:

1. Ижтимоий - типологик ўхшашликлар деб нимага айтилади ?
2. Адабий – типологик ўхшашликлар нима ?
3. Психологик-типологик ўхшашликлар нима ?

4. Адабиётларни қиёсий ўрганиш аслида қандай жараёнларни ўзичига олади ?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
8. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.
9. Основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. - Казань: Казан.гос. ун-т, 2007.
10. Қосимов А. Адабиётда типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсир. Тошкент: Фан. 2004.

Мавзу: ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ МАСАЛАЛАРИ

Дарсингмақсади:

талабалардатаржиманингмуҳимхусусиятларихақидақўникмахосилқилиш

Режа:

1. Ташқиалоқалархақидаумумиймаълумот
2. Ташқи ва ичкиалоқаларнингўзаро муносабати
3. Ташқиалоқаларнинг адабий жараёндаги ўрни

Таянчсўзлар: генетик-контакт алоқа, “Қиёсий ҳаётномалар”, Ижтимоий - типологик ўхшашликлар, Адабий – типологик ўхшашликлар, Психологик-типологик ўхшашликлар

Д.Дюришин адабиётларни қиёсий таҳлил этиш масалаларини ўрганар экан бешта компонент ҳақида сўз юритади.¹³ Қиёсий таҳлилдаэътиборга олиш зарурҳисобланган компонентлар қуйдагилар:

1. Қиёслашнинг мувофиқлиги;
2. Таҳлилнинг изчиллиги;
3. Адабиётлараро жараёни даврийлаштириш масалалари;
4. Қабул қилувчи ва қабул қилинувчи ходисаси ;
5. Янги контекстда вазифанинг ўзгариши.

Қиёслашнинг мувофиқлиги. Қиёсий адабиётшуносликда адабий ходисаларнинг қиёсий ўрганиш учун танлаш муҳим ўрин тутди. Қандай адабий ходисалар (асарлар, муаллифлар, мактаблар, йўналишлар, жанрлар ва бошқ.) ўзаро таққослаш объекти бўлиши мумкин? Қиёслаш объекти танлови асослими ёки эркин танланганми? Мана шу саволлар нафақат компаративистика олдида, кўндаланг бўлади, балки ҳар қандай билишга оид жараён ҳам улар билан бошланади.

Бунда тадқиқот мақсадидан келиб чиқилади. Тадқиқот мақсадини белгилашда эса мазкур соҳа бўйича мавжуд билимларга асосланади. Илмий изланишлардан олинган натижалар асосида баҳолаш мезонлари ишлаб чиқилади. Уларнинг аҳамияти мазкур соҳа бўйича максимал билимлар умумлашмасини қамраб олган методологик тизим даражасига боғлиқдир.

Адабиётшуносликда мана шундай билимлар умумлашмаси билан адабиёт назарияси шуғулланади. Ўз навбатида, қиёсий адабиётшунослик тадқиқот объектини белгилашда алоҳида адабий ходисаларнинг “умумий номланиши”ни акс эттирган асосий илмий категорияларга таянади. Қиёсий планда ўрганиш учун моҳияти, типик белгилари билан бир-бирига мос келувчи, яъни бир хил тизимга мансуб бўлган ходисалар танлаб олинади. Бу ўрнида олдиндан тадқиқот мақсадига жавоб бера оладиган қиёсий таҳлил аспекти белгилаб олиш муҳимдир. Тадқиқотнинг методи ва методик усуллари ана шунга боғлиқ бўлади. Қиёсий ўрганиш объекти фақат ўзига хос хусусиятлари ва моҳияти жихатидан адекват (мос) бўлган ходисалар бўлиши мумкин. Бунда ҳар қандай адабий ҳодиса тушунилади. Адабиётшуносликнинг замонавий тадқиқ методлари орқали адабий ходисани яхлит миллий адабиёт, адабий мактаб, йўналиш ва ёзувчи ижодидан тортиб сюжет қурилиши, шеър тузилиши, жанр кўринишлари сингари кичик структур бирликларга ажратиш мумкин.

¹³Дюришин Д. Теория сравнительно изучения литератур. М.: Прогрес, 1979.-Б.202-241.

Демак, қиёслаш объектлари танлови тасодифий бўлмай, соҳадаги мавжуд билимлар захирасига таянган ҳолга амалга оширилади. Бунда дедукция методига таянилади. Қиёслаш жараёнининг ўзи индуктив характерга эгадир.

Таҳлилнинг изчиллиги. Ҳар бир илмий тадқиқот ишидан олдин объект қилиб олинган ҳодисалар кузатилиб, уларнинг сони ва хилма-хиллиги аниқланади ва қайд қилинади. Компаративистикада бу турли-туман материалларни тўплаш босқичига мос келади. Аниқ маълумотлар маълум даражада адабий алоқалар борлигини кўрсатади, адабиётларнинг у ёки бу ижодий шакллари бирга мавжуд бўлишини таъминлайди. Шу сабабли ташқи алоқадан маълумот берувчи барча алоқа ва ўхшашликларни аниқлаш биринчи галдаги аҳамият касб этади. Уни таҳлилга тортиб, биз кўпинча адабий алоқалар ҳақида аниқ тасаввурга эга бўламиз ва тадқиқот йўналишини белгилаб берувчи бошланғич илмий фаразларга келамиз.

Бу ўринда, библиографик ва таржимаи ҳолга оид маълумотларни жамлаш, таҳлил учун қўйилган дастлабки қадам ҳолос.

Тўпланган маълумотлар таҳлилининг иккинчи босқичи адабий жараёнга бевосита боғлиқ бўлиб, бунда улар қабул қилаётган адабиётнинг долзарб муаммолари ва анъаналари билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бунда, мисол учун, таржималар ва улар орқали бадиий ҳодиса сифатида пайдо бўладиган муаммолар мажмуини ўша даврнинг адабий ижоди билан қиёслаш, яъни уларни қабул қилаётган адабиёт тараққиётининг контекстига қўшиш орқали амалга оширилади.

Қиёсланаётган асарлар яратилган аниқ адабий вазият фонида тарихий ва генетик аспектда таҳлил қилинади. Бошқача айтганда, биз асарларни тарихий-генетик аҳамияти нуқтаи назаридан – уларнинг у ёки бу босқичда ёки кенгрок адабий контекстда ўз миллий адабиётидаги ўрни ва аҳамиятини кўриб чиқамиз. Аввало асарларнинг таркибий қисмлари бўйича мукамал таҳлили амалга оширилиб, қабул қилувчи ва қабул қилинувчи асарларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари аниқланади. Тадқиқотчининг диққат-эътибори қабул қилинаётган ҳодисага қаратилади, чунки у алоқанинг фаолроқ омилидир.

Қабул қилинаётган асарлар тизимидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлаш, уларнинг характерини ўрганиш имконини беради. Шундай қилиб, ўртасида муайян алоқа бор деб тахмин қилинган ҳар қандай иккита бадиий асарни таҳлил қилишда энг оддий элементлардан мураккабларига қараб бориб, элементлар тизимидан иборат бўлган асарнинг ўзи билан яқунланади.

Адабиётлараро жараёни даврларга бўлиш(даврийлаштириш) масаласи. Алоқаларни даврларга бўлиш, маълумотларни маълум бир яхлит

бўлақларга ажратиш компаративистиканинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Шу сабабдан қиёсий адабиётшунослик бўйича олиб борилган тадқиқотларда даврийлаштириш муаммосига нисбатан катта эътибор қаратилади.

Адабиётлараро жараёни даврларга бўлиш масаласида тадқиқотчилар орасида яқдиллик йўқ, баъзи олимлар бу масалани стихияли, тажрибадан келиб чиқиб ҳал қилсалар, бошқалари тадқиқотнинг натижаси ва табиати кўра маълумотларни “механик” равишда маълум қисмларга бўлиш йўлидан борадилар, яна бирлари эса бу масалани ҳал қилишда, ижтимоий-тарихий ёки ижтимоий-маданий омилларни асос қилиб оладилар. Баъзан умумий адабиётлараро алоқалар тарихидан маълум бир қисмини олиниб, маълумотларни машҳур ёзувчилар атрофида бирлаштирадилар. Масалан, бу ёндашув бўйича XV- XVI аср ўзбек - форс-тожик адабий алоқаларини уч даврга: Алишер Навоийгача, Алишер Навоий даври ва Алишер Навоийдан кейинги даврларга ажратиш мумкин.

Адабий алоқаларни ўрганиш бадиий ходисалар ривожига ўзига хосликларни ва уларнинг тарихий шарт-шароитларини аниқлашни мақсад қилиб олади. Бу билан тадқиқотнинг аниқ предмети, унинг характери ва бундан келиб чиқиб даврлаштиришнинг белгиланган тамойиллари ойдинлашади. Агар маълум бир миллий адабиёт ривожланишининг ўзига хослигини қиёсий планда аниқлашни мақсад қилиб олган бўлсак, табиийки замонавий адабиётшунослик билимларига таянамиз. Умуман олганда, алоқаларни даврийлаштириш ва адабий жараёни даврийлаштириш ўртасида катта фарқ йўқ. Аксинча, улар ўртасида яқинлашув (конвергенция) кузатилади.

Адабий алоқаларни даврийлаштиришда аввало ўхшаш мезонларга таяниш лозим. Биринчи навбатда миллий-адабий жараёнинг ўзаро нисбатидан келиб чиқилади, адабий омиллардан ташқарида бўлганлари эса уларнинг адабий жараёнда қай даражада акс этганлигига қараб белгиланади. Икки томонлама адабиётлараро алоқаларни даврийлаштиришда, қабул қилаётган адабиётнинг ривожланиш анъаналари диққат марказимизда бўлиши ва у алоқани амалга ошириш учун ўзида дастлабки шартларга эга бўлиши керак. Демак, икки томонлама алоқаларни даврларга бўлиш қабул қилаётган адабиётнинг олға қараб ҳаракатланиши билан таъминланади.

Адабиётни қиёсий ўрганиш Халқаро ассоциацияси томонидан тайёрланган “Европа адабиёти тарихи”да Европа адабий жараёнининг энг муҳим даври сифатида асосий адабий йўналишлар, ёки услублар танланган. Бундай қарорга эътироз билдириш қийин, чунки адабий услублар ҳақиқатан ҳам адабиёт билан боғлиқ маълумотларни қисмларга ажратиш учун мос

мезон бўлиб хизмат қилиши мумкин, чунки классицизм, романтизм, реализм, модернизм каби асосий адабий услублар, йўналишлар, оқимлар нафақат адабиётнинг категориялари, шу билан бирга санъатнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олади.

Қабул қилаётганлик ва қабул қилинаётганлик ҳодисаси.“Адабий муносабат” жараёнида иккита асосий омил: *қабул қилаётган* ва *қабул қилинаётган* томонлар фаол бўлади. Бу омилларнинг ўзаро муносабати **рецепция(?)** табиатини олдиндан белгилайди, унинг оқибати эса ҳам қабул қилаётган, ҳам қабул қилинаётганнинг бу ҳодисага мойиллиги ва қизиқишига боғлиқ бўлади.

Қабул қилаётган ва қабул қилинаётган адабий ҳодисалар, аниқ фавқулотда адабий ҳодисалардир. Улар адабий алоқа жараёнида нафақат ўзига хос хусусиятлари, шу билан бирга умумий хусусиятлар билан иштирок этадилар.

Ижодий алоқа ташқи омилларни қабул қилишга шарт-шароитлар мавжуд бўлган адабиётда амалга оширилади. Бу қоида у ёки бу шаклда кўплаб компаративистлар томонидан эътироф этилган бўлса-да, улар асосан назарий асарларда ифодасини топган. Рус қиёсий адабиётшунослигининг асосчиси А.Н.Веселовский “ҳар қандай ўзлаштирама ўзлаштириляётгандан фикрнинг қандайдир мухолиф ҳаракатини тақозо қилади...”, деб ҳисоблаган.

Рецепция жараёнида қабул қилаётган ҳодисанинг ҳал қилувчи роли адабий асарнинг барча таркибий қисмларига таъсир қилади. Бу айниқса қатъий белгиланган адабий ўлчам, меъёр, қоидаларга эга бўлган шеърятда ёрқин намоён бўлади ва бошқа миллий адабиётга мансуб шеър тузилиши тизимини қабул қилишга катта таъсир кўрсатади. Ижодий рецепциянинг энг умумий омилларидан ташқари бошқа муҳим жиҳатларни, масалан ғоявий ва ижтимоий муҳитни ҳам эътиборга олиш керак.

Рецепция жараёнининг умумий табиатга эга бўлган омиллари билан бир қаторда, бошқа, ўзига хос томонларига ҳам эга бўлган вазиятларни, масалан, қабул қилаётган муаллифнинг субъектив асослари, унинг бадиий ўзига хослиги ҳам унутмаслик керак.

Қабул қилиш жараёнида ёзувчининг индивидуал бетакрорлиги, ижодий табиати, фақат унга хос бўлган хусусиятлар муҳим аҳамиятга эга. Адабий мулоқот чоғида улар кўпинча асосий, ҳал қилувчи омилга айланиши мумкин, чунки адабий-бадиий кадриятларни ўзлаштириш учун танлашда субъектив мезон бўлиб хизмат қилади.

Янги контекстда вазифанинг ўзгариши.Маълумки, адабий ҳодиса бир-бири билан узвий боғлиқ элементлардан ташкил топган ва тугалланган яхлитликдир. Бадиий асарни англаш – ундаги элементлар ўртасидаги

узвийликни таъминлашга хизмат қилувчи қонуниятларни англаш ҳисобланади.

Адабий ходиса ўз-ўзича эмас, маълум бир адабий муҳит ва шароитда мавжуд бўлади. Адабиётшунослик нуқтаий назардан уни бадиий асар генезиси, яратилишига асос бўлган қонуниятларни тадқиқ этиш кейинги босқичда – тарихий ривожланиш жараёнида ундаги шаклнинг долзарблик касб этилишини ўрганиш тушунилади. Яни, биринчи гуруҳ масалалари аниқ тарихий шароит билан боғлиқ бўлса, иккинчи гуруҳ бадиий асарларнинг адабиётда кейинги тарихий босқичлардаги тақдири масалаларини ўз ичига олади. Биринчи гуруҳ масалалари адабиёт тарихи томонидан кенг миқёсида ўрганиб келинаётган бўлса, иккинчи гуруҳ масалаларига эътибор кам бўлган.

Бу ўринда қиёсий ёндашув асосан иккинчи гуруҳдаги муаммоларни ўрганишга қўл келишини эътироф этиш лозим. Агар бадиий асар генезисини ўрганиш асосида ундаги қатор унсурларнинг пайдо бўлиши аниқланса, кейин унинг маъно ва мазмунини бирламчи контекстда, яъний қабул қилинувчи ходисаси тизимида очиқ бериш лозим. Шу асосда уларни янги контекстга киритиш жараёнида асар элементларидаги кейинги ўзгаришларни ўрганиш учун замин яратилади.

Саволлар:

5. Ижтимоий - типологик ўхшашликлардебнимагаайтилади ?
6. Адабий – типологик ўхшашликларнима ?
7. Психологик-типологик ўхшашликларнима ?
8. Адабиётларни қиёсий ўрганиш аслида қандай жараёнларниўзичигаолади ?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компартивистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.

Амалий машғулотлар

- 1. В.М.Жирмунский Шарқ ва Ғарбнинг адабий муносабатлари қиёсий адабиётшуносликнинг муаммоси сифатида**

Дарснинг мақсади: талабаларда Шарқ ва Ғарб адабий муносабатлари ҳақидаги билимларини мустаҳкамлаш.

Режа :

- 1. А.Н.Веселовскийнинг“Тарихий поэтика”асари**
- 2. Веселовский жаҳон адабиётининг ривожланиш жараёниҳақидаги фикрлари**
- 3. Адабиётлар ўртасидаги кенг миқёсдаги ўзаро алоқалари**

Таянчтушунчалар: “Тарихий поэтика”, тарихий-адабий синтезлаш, италян халқ *сторнелли*лари,

Адабиётни қиёсий тарихининг асосий дастлабки шарти инсониятнинг ижтимоий-тарихий ривожланиш жараёнининг бирлиги бўлиб, у ўз навбатида ғоявий устқурмалардан бири бўлган адабиёт ривожланиши билан ўзаро боғлиқ.

Таъкидлаш жоизки, бу маънода илгарироқ академик А.Н.Веселовский адабиётдаги ҳодисаларни тил ва ижтимоий турмуш фактлари билан қиёслаган эди.

Веселовскийнинг бу ғояси “Тарихий поэтика” китобига асос бўлди, у ўзининг қарама-қаршиликлари ва тугулланмаганига қарамай, XIX аср адабиётшунослиги негизида тарихий-адабий синтезлашга бўлган улкан уриниш эди. Барча адабиётлар ривожланишини қамраб олувчи, тарихий поэтика назариясини яратишда Веселовский жаҳон адабиётининг ривожланиш жараёни ижтимоий ўзаро боғлиқ ва у умумий қонуниятларга бўйсунди, деган фикрга асосланади. Адабий жараённинг бу умумий қарашлар тизими(концепцияси) ҳеч қаерда аниқ шакллантирилмагани ва асосланмаганлиги сабаб унга ижтимоий ривожланишнинг бир хил босқичида бўлган, хронологик айти бир вақтда бўлишлик ва тарихий ўзаро таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлмаган ҳодисаларни: қадимги герман қаҳрамонлик эпосини “Илиада” ёки “Калевала”, Алкей ва Сапфоларнинг лирик тўртликларини италян халқ *сторнелли*лари, қадимги юнонларнинг диний драмаларини шимолий Сибирь халқларининг “айиқ драмалари”, қадимги юнонлар, герман ва кельтлар қабила ва дружина қўшиқчиларини Кавказ бахшилари, Ғарбий Европа жонглёрлари ва шпильманларини Судан гриотлари билан кенг миқёсда қиёслаш имконини беради.

Кўрсатилган ҳодисаларни кўриб чиқиш имконини берувчи – келиб чиқиши, географик тарқалиши, хронологик жиҳатдан бирор вақтга боғланганлигидан қатъий назар – бундай қиёслаш методи босқичма-босқич рўй бериши нуқтаи назаридан аҳамияти бир хил бўлган адабий ривожланиш жараёнини умумийлиги объектив қонуниятга асосланганини назарда тутди.

Бироқ, турли халқлар адабиётидаги бир-бирига ўхшаш тарихий ҳодисаларни аниқ қиёсий таҳлил қилишда, адабий жараённи

босқичли(стадиал)-типологик ўхшашлиги ҳақидаги масалани ҳал қилишда, аҳамияти жиҳатидан ундан кам бўлмаган халқаро адабий ўзаро таъсир кўрсатиш масаласи билан кесишади. Уни тўлиқ чиқариб ташлашни имкони йўқлиги кундек равшан. Инсоният жамиятининг тарихида бевосита ёки билвосита ҳамкорлик ва ўзаро таъсир қилмаган мутлоқ яққа, алоҳида ривожланган маданият(демак, адабиёт ҳам) аслида учрамайди.

Бундай халқаро тажриба алмашиш сиёсий амалиёт соҳасида ҳам, мафкура соҳасида ҳам учрайди. Жумладан, адабиёт соҳасида ушбу масала “халқаро адабий таъсирлар” деб номланадиган муаммо сифатида намоён бўлади.

Бироқ, адабиётлар ўртасидаги кенг миқёсдаги ўзаро алоқаларнинг мавжудлиги, юқорида кўрсатиб ўтилган ва ўзаро алоқаларга нисбатан кенгроқ бўлган, адабий ривожланишдаги параллелизм масаласини кун тартибидан олиб ташламайди. Ҳар қандай тарихий муҳим “таъсир” ташқаридан амалга оширилган тасодифий, механик ҳаракат, ёзувчи ёки бир гуруҳ ёзувчиларнинг индивидуал таржимаи ҳолидан олинган эмпирик факт, янги чоп этилган бирор-бир китобча ёки расмга кирган адабий намуна ёки йўналиш билан тасодифан танишиш натижаси эмас. Адабиёт, мафкуранинг бошқа турлари каби, жамиятга оид воқеликнинг акси ва уни қайта куриш воситаси сифатида, аввало аниқ ижтимоий амалиёт асосида пайдо бўлади. Адабиётнинг ривожланишида босқичли(стадиал)-типологик ўхшашликлар, айниқса, бир-бирлари билан тўғридан-тўғри ўзаро боғланиш ёки таъсир билан алоқада бўлмаган адабиётлардаги алоҳида асарлар, жанрлар ва услубларда, умумий ижтимоий-тарихий сабаблар билан ўзаро боғлиқ бўлган у ёки бу даражадаги ўхшашликлар намоён бўлганда аниқ-равшан кўринади.

Ижтимоий ривожланишнинг бир босқичига тегишли, ўзининг синфий моҳияти ва йўналишига кўра бир хил бўлган, ҳаттоки улар ўртасида генетик алоқа ва ўзаро таъсир мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам мафкуравий(жумладан, адабий) ҳодисалар ўртасидаги бундай ўхшашликлар жаҳон адабиётида ўйлаганимиздан кўпроқ учрайди. Айниқса, Ғарб ва Шарқ халқ ижодиёти асарлари ва ўрта асрлар адабиёти ўртасида кўп сонли ва ибратли ўхшашликлар мавжуд.

Саволлар :

- 1. Ғарб ва Шарқ халқ ижодиёти асарлари ва ўрта асрлар адабиёти ўртасида кўп сонли ва ибратли ўхшашликлар мавжудлигининг сабабиниман деб ўйлайсиз ?**
- 2. “халқаро адабий таъсирлар” деган даниманитушунасиз ?**

3. А.Н.Веселовскийғоялариқандай ?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.

2 мавзу: Ф.СУЛАЙМОНОВА ИБН СИНО ВА ДАНТЕ

Дарсингмақсади:

ТалабаларбилиминимустаҳкамлашваИбнСиноваДантеасарлар инингўхшаштомонлариҳақидабилимхосилқилиш

Режа :

1. А.О.Шахсуварян“Ибн Сино ва жаҳон адабиёти” мавзуида номзодлик иши
2. Дантенинг “Илоҳий комедия” сиваИбн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон”асарларинингўхшаштомонлари
3. Ўрта асрлар феодализм жамиятининг мафкураси

Таянчтушунчалар: “Ҳайй ибн Яқзон”, Ҳайй – Вергилий,Қоф тоғи,“Аъроф” тоғи

1955 йил Ереванда А.О.Шахсуварян томонидан “Ибн Сино ва жаҳон адабиёти” мавзуида номзодлик иши ҳимоя этилади. Унда Ибн Синонинг “Ҳайй ибн Яқзон” деб номланган фалсафий, аллегорик қиссасининг мазмуни Дантенинг “Илоҳий комедия” си билан муқояса қилиниб, Ҳайй – Вергилий, ҳақиқатни англашга интилган қаҳрамон – интеллект Данте ўртасида ўхшашликлар аниқланади: Аввалам бор ҳар иккала қаҳрамон ҳақиқатни англаб етишга интиладилар, на Ҳайй ва на Вергилий қаҳрамонларни ердаги

гуноҳларидан холи қилмайдилар, балки кўплаб синовлардан ўтказадилар. Данте дўзахнинг еттинчи қаватида аждаҳони йўликтиради, худди шундай эпизод Ибн Сино қиссасида ҳам бор, икки шохлик шайтон “Ҳайда” берилган, бу Данте дўзахининг саккизинчи қаватида ҳам бор. Ибн Синода фақат тақводорлар кечиби ўтиши мумкин бўлган денгиз бор, Дантеда Аъроф тоғи атрофидаги денгиз, “Ҳай” да баланд Қоф тоғи, Дантеда “Аъроф” тоғи... шундай қилиб, ҳақиқатан, ўхшашликлар оз эмас.

Савол туғиладики, Данте “Ҳай мавзуида яратилган асарлар билан таниш бўлганми?” Бунга аниқ жавоб бериш қийин. Рабби бен Эзра (Азро) томонидан 1174 йил яҳудий тилида яратилган “Ҳай ибн Яқзон” лотин тилига ағдарилган. Аммо уни Данте ўқиган-ўқимагани номаълум. Юқорида тилга олганимиз испан араби, файласуф, ёзувчи Ибн Туфайл яратган фалсафий роман “Ҳай Ибн Яқзон” Ибн Сино асари номини такрорласа-да, мазмуни бошқа. Ибн Туфайл асарида дашти – биёбонда қолиб, маданиятли муҳитдан узилиб қолган инсоннинг қандай қилиб ақлий етукликка эришувчи ҳақида гап боради.

Ибн Сино асари муаллиф (интеллект) ва ажойиб, гўзал, донишманд нуруний кекса Ҳай ибн Яқзон ўртасидаги суҳбат шаклида ёзилган. Мажоз услубида яратилган бу асар шарқ файласуфлари орасида катта қизиқиш уйғотган. Фалсафий, ахлоқий категорияларни жонли образлар сифатида гавдалантириш Ўрта аср Шарқ адабиётида кенг тарқалган эди. “Ҳай ибн Яқзон” ҳақидаги рисола ижобий ва салбий хусусиятлар ўртасида инсонда рўц берувчи ички кураш ҳақидаги оқилона ёзилган ҳикоядир. Бу ўринда Ибн Сино ҳар бир одамда яхши хусусиятлар билан бир қаторда салбийлари ҳам бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Фақат соғлом ақлига одамни адашувлардан сақлайди. Бир вақтларда Е.Э.Бертельс “Ҳай ибн Яқзон” Дантенинг “Илоҳий комедия” си асосий мавзунинг тимсоли бўлиши мумкин, деган эди. Ибн Сино қиссасидаги Ҳай тарихи умуминсоний интеллект, яъни ақли куллий эволюциясининг тарихидир. Ҳар иккала асардаги асосий ўхшашлик абстракт тушунчалар, онг, ишқ кабиларни жонли персонажлар сифатида гавдалантирмоқ ва асрлар давомида қаҳрамонлар турли синовлардан ўтиб покланишларидир, ҳар иккала муаллиф онг кучига, инсон покланишига ишонадилар.

Шарқ ва Ғарб Ўрта асрларининг икки буюк намояндаси Ибн Сино ва Данте яратган асарларнинг ғоявий ўхшашлиги борлиқни англаб етишга беҳад интилиш ва инсоният келажагига Оптимистик муносабатда бўлишдадир. Фикримча, ўрта аср, X ва ХІВ аср Шарқ ва Оврупо жамиятидаги бир-бирига яқин бўлган асарларини келтириб чиқарди. Бу ўринда таъсир ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас.

Данте илим-фан, фалсафанинг асосий пойдевори Шарқ олимлари томонидан яратилган ва уларнинг асарлари, лотин ва баъзилари миллий тилларга ағдарилган. Оврупо мамлакатларининг зиёлилари бу иасарлар билан танишибгина қолмай, Шарқ олимлари таълимотларини ўзлаштириб, ўз ҳаётлариги тадбиқ этиб, ўзларининг ижтимоий сиёсий шароитларидан келиб чиқиб ўша руҳда асарлар ярата бошлаган даврда яшади ва ижод этди, бу жараёндан четда қолмади. Худди Данте даврида Италия лотин авероизмининг маркази ва умуман Прванс, Сицилиядаги Шарқ маданияти мухлислари, илғор фикрловчи олимлар, миллий тилда, дунёвий айниқса илмий мазмунда шеърлар яратувчи шоирлар ватанига айланган эди. Иккинчи томондан, илғор фикрлашга қарши қаратилган папа ва умуман дин арбобларининг кураши, папанинг Оврупо мамлакатлари сиёсий ҳаётини бошқариши масаласи атрофидаги кескин курашлар ҳам худди шу даврда бўлиб ўтган. Мафкура масаласида асосий прблема инсон масаласи, рух, унинг барҳаётлиги ва Аллоҳга муносабати Данте даври жамоатчилигининг диққат марказида турган. Албатта, замонанинг ўзига хос хусусиятлари буюк шоир дунёқараш ва ижодида ўз ифодасини топади. Мутафаккир шоир Данте кейинги давр Оврупо адиблари ва файласуфлари ижодий йўналишини аниқлаб берди. Унинг асосий кашфиёти исавия дини таълимотига зид ўлароқ, инсоннинг қадр-қиммати, борлиқдаги моҳиятини аниқлаш бўлди.

У даврдаги расмий тушунчага биноан инсон, шахс масаласи дин, ижтимоий табақаланиш ва табиат нуқтаи назаридан келиб чиқиб ҳал қилинган. Дин инсонни Аллоҳ билан боғлаган, лекин уни худонинг қули деб, тупроқ заррачаси билан тенглаштирган, жамиятнинг ижтимоий табақаланиши ва инсоннинг ҳуқуқи ҳамда масъулиятини аниқлаган. Данте “Илоҳий комедия” да ана шу уч омилни янги гуманистик дунёқараш нуқтаи назаридан ёритган.

Ўрта асрлар феодализм жамиятининг мафкураси исавия дини бўлиб, унда инсонлар ҳуқуқи тенглиги расмий равишда эълон қилинган бўлса-да, амалда бу тенглик фақат Аллоҳ олдида, нариги дунёдаги тенглик бўлган. Аммо шунга қарамай, инсонларнинг Аллоҳ олдидаги тенг ҳуқуқлиги кулдорлик жамияти мафкурасига нисбатан ижобий ҳолат эди. “Инсон гарднинг заррачаси” тушунчасига зид ўлароқ, Данте “Зиёфат” да “Аллоҳ донолигининг энг улуғ мўжизаси Инсондир” деб инсонни диққат марказига қўйди. Шоир гуманизм кенг, космик доирада қўйилган, у инсоннинг фалсафий, ахлоқий ва сиёсий доираларини аниқлаб беришга уринган. Инсонга бундай муносабат Оврупо, умуман исавия динига эътиқод қўйган халқлар яшаган мамлакатлар учун мутлоқ янгилик бўлиб, тарихий моҳияти

исавия таълимотидаги теоцентризм ўрнига антропоцентризмни тасдиқлаш ва шу нуқтаи назардан инсон улуғлиги, қадр-қимматини кўрсатиш бўлди.

Юқорида айтилганидек, Шарқда ислом дини буюк файласуф олимлар таълимотида гуманизм, инсон улуғлиги ғояси ҳар тарафлама ишлаб чиқилган ва бу таълимот исавия оврупосига ҳам таъсир ўтказган эди. Шарқда ишлаб чиқилган Инсон ғояси Оврупода ҳам “табиатда инсонни ва инсонда табиатни кашф этишга олиб келади”. Аммо афсуски, шарқдаги “Инсон ғояси” шахс ғоясининг шаклланишига олиб келмади. Бу жараён Ғарб адабиётларидаги Шекспир, Сервантес каби буюк гуманистлар ижодида якунланди.

ХИИ-ХИИИ асрларда илғор Оврупо мамлакатларида авжга чиққан мафкуралар, ғоялар курашига Данте “Янги ҳаёт” ва, айниқса, “Илоҳий комедия” асарлари билан якун ясади, “гуманизм” тушунчасига янги мазмун берди ва “инсон шахси” моҳиятига аниқлик киритди. Данте шахснинг қадр-қиммати, фазилатлари ва шунинг билан бир қаторда турли шароитда инсонга хос бўлган ижобий ва салбий хусусиятлар ҳам намоён бўлиши мумкинлигини кўрсатиб берди. Унинг фикрича, инсонни Аллоҳ яратган, ер юзидаги ҳамма нарса инсон учун яратилган, Аллоҳ унга тафаккур ато қилган. Шу боис Аллоҳга суянган ҳолда ёвузликдан узоқлашиб яхшилик қилмоғи лозим. Ҳалол яшаш гуноҳ эмас, меҳнат, ижод ҳаётнинг асосини ташкил қилади. Аллоҳ инсонни фаришталардан паст қилиб яратмаган. Инсон ҳаётда эркин, маълум ахлоқий доирадан четга чиқмаган ҳолда фаолият кўрсатиши мумкин ва у Аллоҳнинг ердаги вакили. Данте бу фикрларни Шарқ мутафаккирлари, Ибн Сино ва Ибн Рўшд таълимотларидан топган. Данте томонидан Лимбга жойлаштирилаётган ўтмишнинг буюк шоирлари, мутафаккирлари, айниқса, рим шоири Вергилийнинг йўлбошчилик қилиши унинг маслақдошлари кимлар экани масаласига аниқлик киритган.

Данте “Илоҳий комедия” да нариги дунёни тасвирлагани билан дўзах, аъроф ва жаннатга жойлаштирилган персонажлар тарихий шахслар бўлиб, кўпчилиги шоирнинг замондошларидир. Асарда у дунё бу дунёнинг давоми сифатида тасвирланган. Данте кўплаб персонажлар билан суҳбатлашади, уларнинг ахлоқ қоидалари ва одамийликка мос келмаган қилмишларини қоралайди, баъзиларига ачинади. Асарни ўқиб Данте давридаги Италия ижтимоий, сиёсий ҳаёти ҳақида яхшигина тасаввурга эга бўлиш мумкин. Лекин адиб тарихни ҳам эсдан чиқармайди. Бунга Аърофга жойлаштирилган Тумарис яққол мисол бўлиши мумкин. Ибн Сино “Зарурий вужуд ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган бир бутунликни ташкил этиб, у энг иродали, қудратли, доно ва билувчи Тангридир. Қолган ҳамма нарсалар имкон тарзида мавжуд бўлиб, ундан, зарурий вужуддан келиб чиқади. Бошқача айтганда, Тангри ва қолган нарсалар сабаб ва оқибат муносабатидир. Бу келиб чиқиш

эманация тарзида, яъни куёшдан чиқаётган нур шаклида аста-секин амалга ошади” деган. Данте эса:

Мен тушундим, қандайдир куч оқими,
Мени кўтариб осмонга олиб чиқмоқда;

У менинг кўзимга янги нур бериб ёритди,
Шундай нурки, қанчалик ёруғ аланга бўлмасин,
Кўз унга чидай олади.

Нур менга оқим қиёфасида кўринди,
Сеҳргар баҳордаги соҳилларда кенг ёритилган
Таралиб оқаётгандек

(Рай, ХХХ).

Даставвал шоирнинг нигоҳи олдида Арши аъло соҳилларида оловсифат гуллар ўсаётган, лаълга ўхшаш чексиз учкунлар чакнаётгандек кўринади. Лекин кўз ёруғликка ўргангач, шоир дастлабки ғояларни ташувчи, космосни ҳаракатга келтирувчи фалак руҳларини кўради. Гуллар тақводор одамлар руҳига айланади ва ҳ.к. Дантенинг фикрича, файласуфларнинг олтин занжири ерни осмон билан бирикириб туради. Бу фикр ҳам Ибн Синода бор: узун бир бутун занжирнинг бир чеккасида Яратувчи тангри-зарурий вужуд, иккинчи чеккасида-табиат вужуди ётади.

Ва ниҳоят Ибн Сино “Рисола фи-л-ишқ” асарида “борлик, ҳаёт ишқ туфайли давом этади”, деган ғояни олға сурса, Данте “Илоҳий комедия” сани “Ишқ куёш тва ёриткичларни ҳаракатга келтиради” сўзлари билан тугаллайди.

Данте дунёқараши, ижоди, юқорида кўрганимиздек, Шарқ фалсафаси, адабиёти таъсири остида шакллангани аксиома, рад этиб бўлмас ҳақиқат деб биламан. Шоир ижорди Оврупо адабиётининг кейинги давр ривожини, йўналишини аниқлаб бергани фанда аллақачонлар тан олинган. Демак, Шарқда яратилган фалсафа, химия, математика, медицина, астрономия, геология, табиат фанлари кейинги даврлар илми учун пойдевор бўлган экан, бадиий ижодда ҳам Шарқ адабиётининг таъсирини асло инкор этиб бўлмайди.

Саволлар:

1. Данте ва Ибн Сино асарларининг ўхшаш томонини мада ?

2. Данте ва Ибн Сино асарларининг фарқли жиҳатлари қандай ?

3. Дантенинг “Илохий комедия” асарининг бошмавзусини ма ?

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр. труды. -М.: 1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.

Мавзу: ТАРЖИМА САНЪАТИ ВА ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Дарсинг мақсади: талабаларга таржиманинг нечоғлик муҳим экнлигини тушунтириш

Режа :

- 1. Шарқдаги илқ таржималар**
- 2. 19-асрохи рива 20 ас бошларида таржималарнинг ўзига хос хусусиятлари**
- 3. ўзбек таржима мактаби**

таянч тушунчалар: “Хусрав ва Ширин”, “Гулистон”, “Катта қирғин”, Одамзод қаерда, ер куррасининг қайси бир гўшасида яшаган бўлмасин, янги ҳаёт манзилларини кашф этиш, дарёлар, денгизлар, хатто уммонларнинг нариги соҳилидаги ҳаёт билан ошно бўлишга, ўша ердаги ҳаёт манбаларидан баҳраманд бўлишга интилан. У шу мақсадда сузишни ўрганган, қайиқлар ясаган, кўприклар қурган. Инсоният тараққиётининг муайян босқичига кўтарилганидан сўнг бошқа мамлакатлар ва қитъаларда яшаган халқлар бадиий маданиятидан, нафис адабиёт оламида эришган ютуқларидан

баҳраманд бўлишга катта эҳтиёж сезган. Одамзоднинг ана шу эҳтиёж тақозоси билан адабиётлар аро қурган “кўприги” ҳозир кунда “бадий таржима” деб аталади.

Жаҳондаги қайси бир ривожланган мамлакатнинг адабий ҳаётига назар ташламайлик, бошқа халқлар адабиётининг мумтоз намуналари таржима қилинганини кўрамиз. Ўзбекистон ҳам бу масалада истисно эмас.

Жаҳон икки улкан қисмдан – Ғарб ва Шарқдан иборат. Ўзбекистон жаҳоннинг араб, форс, ҳинд ва туркий тиллар устуворлик қилган шарқий қисмида жойлашган. Вийасрдан бошлаб Ўрта Осиёда, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида араб тили, маълум сабабаларга кўра, иккинчи она тили мақомида фаолият кўрсатган. Ўзбек олимлари илмий асарларини араб тилида ёза бошлаганлар. Шу даврдан эътиборан араб тилидаги асарлар форсий ва туркий тилларга таржима қилина бошлаган. Айна пайтда араб оламида ҳам форсий ва туркий тилларидаги асарларга қизиқиш уйғонган.

Шу нарса ҳайратланарлики, Шарқда араб тили ҳукмронлик қилаётган бир даврда, 1340 йилда, туркий (ўзбек) тилига илк бор таржима қилинган асар араб муаллифининг эмас, балки форсийзабон Низомий Ганжавийнинг “Хусрав ва Ширин” достонидир. Тарих Қутб Хоразмий ташаббусидан илҳомланиб, 1390 йилда форсийзабон Саъдийнинг “Гулистон” асарини туркийга ўгирган Сайфи Саройига хоразмлик устози билан бирга мумтоз ўзбек таржима мактабининг асосчилари бўлиш шарафини берди. Шу даврдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистонда бадий таржима ўзбек маданиятининг таркибий қисми сифатида яшаб, даврдан-даврга камол топиб келди.

ХИХ аср охири – ХХ аср аввалида рус-тузем, шунингдек, жадид мактаблари учун Саидрасул Азизий, Асқар ибн Байрамали Калинин, Абдулла Авлоний дарслик ва мажмуаларининг яратилиши шеърӣ ва насрий таржиманинг изчил тус олиши ва ривожланишида муҳим омил бўлди. 1917 йилдан кейин эса рус адабиёти намуналарининг ўзбек тилига таржима қилинишига катта эътибор берилди ва шу даврда бадий таржима соҳасига қатор истеъдодли журналист, шоир ва ёзувчилар кириб келдилар. 1922 йилдан бошлаб М.Ю.Лермонтов, Н.В.Гоголь, И.С.Тургенев, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, М.Горький, А.Блок асарлари таржима қилина бошлади. 1917 йилдан аввал Саидахмад Сиддиқий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган, аммо чор оҳранкаси чийриғидан ўтолмаган Гоголнинг “Шинель” қиссаси, ниҳоят, 1926 йилда китобхонлар қўлига бориб тегди. Аммо бизнинг бахтимизга, халқимиз ва адабиётимиз бахтига, Шекспир ва Шиллер сингари жаҳон адабиётининг буюк намояндаларининг асарларини юксак бадий савияда таржима қилишга чоғланган ижодкорлар оз бўлмаган. Улар туфайли 20-30-йиллардаёқ Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой, Чехов сингари буюк

рус; Сервантес, Шекспир, Шиллер, Мопассан, О.Генри, Твен, Тагор, Роллан сингари машхур жаҳон ёзувчиларининг ҳам асарлари ўзбек тилига таржима этила бошлаган.

Шундай мураккаб туғилиш ва шаклланиш йўлини босиб ўтган ўзбек таржимачилиги 1935 йилда “Ҳамлет” трагедиясини буюк маҳорат билан таржима қилган Чўлпон туфайли муҳташам бадиий мактаб мақомини олишга муваффақ бўлди. Шекспир “Ҳамлет”ининг ўзбек саҳнасида илк бор саҳналаштирилиши маданий ҳаётимизда қандай катта маданий воқеа бўлган бўлса, Чўлпоннинг олтин қаламидан чиққан “Ҳамлет” таржимаси ҳам ўзбек таржима адабиёти тарихида шундай улуғ ва унитилмас адабий воқеадир.

Агар аср бошларидаги жаид адабиёти асарлари у ёқда турсин, ҳатто 20-йиллар ўрталарида яратилган ўзбек адабиёти асарларининг тили билан қиёс қилсангиз ҳам, “Ҳамлет” ни таржима қилиш жараёнида Чўлпоннинг А.Қодирий билан биргаликда янги ўзбек адабий тилига пойдевор қўйганига ишонч ҳосил қиласиз. Ҳолбуки, Чўлпон ва Қодирийгача бўлган ўзбек адабий тили ХВИасрнинг иккинчи ярми - ХВИИ аср бошларида яшаган Шекспир ва бошқа Ғарб мумтоз шоир ва ёзувчилари асарларини таржима қилишга тайёр эмас эди. Шекспир тилида шундай ғаройиб халқ мақоллари ва мутойибалари, муаллифнинг ўзи тўқиган ҳикматли сўз ва иборалар, тарихий шахс, жой, либос, таом номлари бисёр эдики, уларни ўзбек тилида ифодалаш ва ХХ асрнинг 30-йилларидаги ўзбек китобхонларига етказиш учун Чўлпон араб, форс ва туркий тиллар оламида яшаган ўзбек тили хазинасини “титкилаб”, эскирган ёки бегона ҳисобланган сўз ва ифодаларга янги ҳаёт бағишлади, ўз бадиий тафаккурининг лисоний имкониятларини ишга солиб, янги сўзлар ва ифодаларини ижод қилди, уларни янги ўзбек тили тароналарида янградиб юборди.

Аслида, буюк асарларни таржима қилишнинг муҳим ва аҳамиятли томонларидан бири ҳам ҳудди шудир.

1937 йил – совет мамлақатида нафақат “Катта қирғин” бошланиб, минглаб давлат, фан ва маданият арбоблари қамоққа олинган, балки Пушкин отилган куннинг 100 йиллиги нишонланган сана ҳам. Шу сўнгги воқеа муносабати билан 1936 йилда Ўзбекистон ҳукуматининг қарорига мувофиқ Пушкин асарларини таржима этишга киришилди. Шайхзода ва Миртемир Пушкин лирикасини, Ҳамид Олимжон “Кавказ асири”ни, Абдулла Қаҳҳор “Капитан қизи”ни, Темур Фаттоҳ “Лўлилар”ни, Усмон Носир “Бокчасарой фонтани”ни, Ойбек эса “Евгений Онегин” шеърый романини ўзбек тилига таржима қилдилар. (Бундан аввал Чўлпон “Дубровский” қиссаси ва “Борис Годунов” трагедиясини ўзбек тилига ўгириб, китобхонларга ҳадя қилган эди.) Чўлпоннинг “Ҳамлет” устида олиб борган ижодий тажрибасини

ўрганган Ойбек ва Усмон Носир Пушкин асарларини шундай илҳом билан таржима қилдиларки, бу таржималар ўша даврнинг маданий ҳаётида улкан воқеа бўлди.

Ойбек олдида турган вазифанинг машаққатли томони шунла эдики, французча жой, киши, асар, таом номлари билан тўлиб-тошган, айниқса, шу асар учун Пушкин томонидан махсус ишлаб чиқилган 9 ямб (9 ҳижо) ли, абаб, аабб, абба, аа тартибидаги қофия тизимига асосланган 14 сатрли “Онегин банди” билан ёзилган шеъринг романнинг барча бадий хусусиятларини сақлаб қолиш амримаҳол эди.

Бевосита таржима масалаларига келсак, эркин таржима қилиш керакми ёки айнан таржима йўлидан бориш маъқулми, деган савол туғилади. Шубҳасиз, бадий асар таржимасида энг тўғри йўл – эркин таржима йўлидир. Лекин эркин таржима методини ҳам ҳар қандай асар ва ҳар қандай шоирга нисбатан қўллаш мумкин эмас... Лекин “Евгений Онегин”дек ўзида бутун бир даврни ифодалаган 5 минг йўллик романни эркин таржима қилиш қийин. У кичик шеър эмаски, таржимон унинг ички хусусиятларини англаб, уни янгидан, ўзича шеър тарзида бера билса...

Асардаги ҳар бир деталь маълум бир маънога эгадир. Ҳар бир деталь, ҳар бир чизиқ даврнинг кенг ва ҳар томонлама образини яратишга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам биронта чизиқни, биронта детални тушириб қолдириш ёки уларни бошқача бериш таржимада ўша давр образини ҳаққоний ифодалашга путур етказди. Масалан, романдаги “*фагот, флейта*” сўзларини “*карнай*” деб таржима қилиш тўғри бўлмайди. Романнинг бир эпизодида эса *Ленский клавикорда* ўйнайди. Бу сўзни ҳам таржимада бошқа бир тушунча билан алмаштириш маҳолдир. Роман қаҳрамонлари балларда *мазурка, вальс* каби рақсларга ўйин тушадилар. Бу рақс куйларини *сеғоҳ, чоргоҳсингари* ўзбек миллий куйлари билан алмаштириш тўғри бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу ўринда, менимча эркин таржима йўлидан бормай, мумкин қадар оригинал руҳини сақлаб қолишга интилиб, адекват таржима қилиш керак бўлади. Бундай таржима методи Пушкин романининг руҳи ва маъносини бузмаслик имконини беради.

Пушкин асарини таржима қилишнинг бошқа мураккаб томонлари ҳам оз бўлмаган. Шулардан бири романда французча сўзларнинг, французча киши, асар, таом номларидир. “Евгений Онегин” да шундай жойлар ҳам борки, - деб давом этган Ойбек, - уларда французча сўзлар француз тилининг имло қоидалари асосида ёзилган. Бундай сўзлар ёзилишига нисбатан бошқача ўқилади. Бундай сўзларни тўғри талаффуз этиш, умуман, асарни тўғри тушуниш учун китобхон маълум даражада тайёрланган бўлиши керак. Китобхон асарда тасвирланган даврдан ташқари, Европа маданияти билан

хам танишган бўлиши лозим. Масалан, Ленскийнинг табиатини тушуниш учун Кантнинг кимлигини ёхуд Онегиннинг нима учун Адам Смитни ўқишини билиш керак бўлади. Пушкин асардаги бир-икки чизиқлар орқали уларнинг, шунингдек, бошқа ёзувчи ва олимлар ижодининг моҳиятини очиб беради.

Таржимон олдида турган шундай жумбоқлар Ойбекка “Евгений Онегин”ни эркин таржима этиш имконини беради. Айниқса, “Онегин банди”нинг шаклий белги ва талабларига таржима давомида тўла риоя қилиш ва айни пайтда Пушкин шеърининг бадиий жозибасини сақлаб қолиш масаласи Ойбек олдида ҳисобсиз тўсиқларни қўйди. У шу вақтга қадар поэтик асарлар таржимасида катта тажриба ортирмаганига қарамай, Пушкин асарини юксак савияда таржима қилишга эришди. “Евгений Онегин”, “Бокчасарой фонтани” ҳамда “Демон”нинг Ойбек ва Усмон Носир қаламига мансуб таржималари замонавий ўзбек таржима мактабининг 30 – йилларда эришган энг катта ютуқларидан бири бўлди.

Ойбек Пушкин асарини таржима қилиш жараёнида кўп нарсани ўрганди. Ҳаттоки, 1946 йил октябрида “Қизлар” достонини ёзишга киришганида, ўзи ҳам абаб, абаб, аа тартибида қофияланган 10 сатрлик янги банд тизимини яратди. Афсуски, Ойбек бу банд тизими поэтик тафаккурнинг эркин ва раво оқимида халал бериши мумкинлигини сезгач, ундан воз кечди.

Чўлпон ва Ойбекнинг таржима мактабида шаклланган Миртемир бутун ҳаёти давомида қозоқ, қирғиз, туркман ва озарбайжон адабиётлари намуналаридан ташқари, рус ва жаҳон шоирларининг асарларини ҳам ўзбек тилига қойилмақом қилиб таржима қилди. Лекин Миртемирнинг 50-йилларда Н.Некрасов ижодига мурожаат этиб, “Русияда ким яхши яшайди” достонини таржима қилиши ўзбек таржима мактаби учун фавқуллодда катта воқеа бўлди. Айниқса, жулдур рус қишлоқларининг номларию, мужиклар оғзидан чиққан халқона сўз ва ибораларнинг ўзбекона нусхаларини топгани таржимани аслият турган юксак поғонага кўтариб юборди.

Ўтган асрнинг 40-50-йилларида уруш, тикланиш, янги мафкуравий сиқувлар ва шахсга сиғиниш оқибатларининг фош этилиши каби сиёсий кампаниялардан сўнг, 60-йилларда совет мамлакатиде эркинлик шабадаси эса бошлади. Даврнинг шу ҳаётбахш тўлқинида ўзбек адабиётига икки ўта истеъдодли шоир – Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов далил кириб келди. Тарих улардан бирининг зиммасига буюк Гётенинг “Фауст”, иккинчисининг елкасига эса буюк Данте “Илохий комедия” асарининг “Дўзах” қисмини таржима қилиш масъулиятини юклаган эди. Улар жаҳон адабиётининг шу икки дурдонасини катта илҳом, маҳорат ва сабр билан таржима қилдилар. Бу таржималарнинг майдонга келиши ўзбек таржима

мактаби ва ўзбек шеърятининг янги тарққиёт босқичига кўтарилишига туртки берди.

“Евгений Онегин”нинг “Онегин банди” билан ёзилганлиги Ойбек олдида қандай қийинчиликни туғдирган бўлса, “Дўзах”нинг терцет билан ёзилганлиги ҳам А.Ориповга яйраб таржима қилиш имконини бермаган кўринади. Шу сабабли у “Илоҳий комедия”нинг қолган қисмини таржима қилишга журъат этмади. Лекин у умрининг сўнгги йилларида Дантенинг уч сатрлик банд тизимидан истифода этган ҳолда бир неча гўзал ва пурҳикмат шеърларни яратди. Бу, Данте билан ғойибона мулоқот А.Ориповнинг руҳий оламида чуқур из қолдирганидан дарак берди. Гёте асарини таржима қилиш таржимондан қанчалик катта энергияни талаб қилганига қарамай, Э.Воҳидов “Фауст” таржимасини муваффақият билан тугатди. У шу жараёнда турли-туман сирлар, жумбоқлар билан тўла “Фауст”нинг мағзини чақиб, улут немиснинг ижодий лабораториясига дадил кира олди.

Бу икки гениал асарнинг ўзбек тилига таржима қилиниши ҳар икки шоир учун катта мактаб бўлди.

Бадиий таржима мактаби шаклланмаган миллий адабиётнинг келажаги бўлмайди. Ҳар бир миллий адабиётнинг ривожланганлик даражаси миллий адабий анъаналарнинг барқарорлиги ва ўзига хослиги билангина эмас, балки шу анъаналарнинг бошқа миллий адабиётлар билан ижодий алоқада бойиб, шу адабиётлардаги энг яхши адабий-бадиий тамойиллардан, ижодий ютуқлардан баҳраманд бўлиб борганлиги билан ҳам белгиланади.

Саволлар :

- 1. Шарқдаилктаржималарқайсиасарлартаржимаси эди ?**
- 2. Таржимадаучрайдиганмуаммоларгамисолларкелтиринг**
- 3. Ўзбектаржимамактабиасосчиларикимлар эди ?**
- 4. Э.Воҳидовнинг “Фауст” асаритаржимасихақидафикрингиз ?**

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.:1979.

4.Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.

5.Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.

Мавзу: ОЙБЕК ВА УОЛТ УИТМЕН

Дарсингмақсади

:талабалардаиккиадибижодидагиуйқашликҳақидатушунчахосилқилиш вабилимларкўламиникенгайтириш.

Режа :

- 1. Уолт Уитменижодиганазар**
- 2. Ойбекижодигахосхусусиятлар**
- 3. Уолт УитменваОйбекижодинингўхшаштомонлари**

Таянчтушунчалар :“Май манзараси”, “Наъматак”,

Америка адабиётининг пешқадам ижодкори Уолт Уитмен (1819-1892) шеърятда ўзининг янги сўзини айта олган ҳассос шоирдир. Асарлари қатъий шеърӣй қолиплардан холилиги билан ажралиб турувчи бу ижодкор айна чоғда ўз даврининг долзарб ижтимоий масалаларига ҳам фаол муносабат билдиради. Табиатнинг гўзал, бетакрор манзара ва оҳангларига уйғун ҳолда Американинг шимоли ва жануби ўртасида 1861 йили бошланган уруш воқелигини ўзига хос тарзда акс эттиради.

XX асрнинг 20-йилларида ана шу улуғ истеъдод соҳиби асарлари билан чуқур танишган атоқли ўзбек адиби Ойбек Уитменнинг бетакрор образлари ва тасвир услубидан қаттиқ таъсирланади. Дарҳақиқат, Уолт Уитмен шеърларида бири иккинчисига ўхшамаган образлар: куликдан қочган таъқибдаги ҳабаш, гўзал ҳинду қиз, нью-йорклик хонавайрон бўлган аравақаш, ҳунарманд ва темирчилар, мулкдор фермерлар, жасур денгизчилар бошқаларга ўхшамаган қиёфада акс этарди. Шоир лирик қаҳрамони оддий халқ вакиллари номидан сўзлайди, улар кечинмаларини изҳор этади. Унинг “Май манзараси” шеърдаги:

Олма боғлар, борлиқни гулларига буркаган;

*Бугдойзорлар – поёнсиз, жонли зумрад гиламлар;
Абадий ва туганмас мусаффордир ҳар тонглар;
Кечки илиқ қуёшнинг сариқ, олтин тумани;
Қизил ё оқ гулларин кўкка тутган сиренлар. –*

сатрларидаги борлиқнинг абадийлиги, гўзаллиги, тонгларининг мусаффо ва туганмаслиги ҳақидаги пейзаж тасвири Ойбекнинг куйидаги сатрларидаги:

*Чарчаб қолган кун ётоққа йўл солди,
Бозчалардан узоқлашди қуш сози.
Бўшлиқларга титраб, секин тарқалди
Аллақайдан сўфиларнинг овози. –*

яъни тўхтовсиз ҳаракатдаги борлиқ, унинг оҳанглари, рангларидаги эврилишлар, спиралсимон ҳаракатдаги мангулик тасвирига муштарак. Шунингдек, шеърнинг сўнги:

*Аравани лиқиллатиб деҳқон чол
Ёнгинамдан ўтиб кетди жимгина.
Йўллар қора... тикиларди ёш хаёл
Олтин кўзли кўк қизлари ҳуснига... –*

сатрларидаги ҳаётини ифодалар, нозик чизгиларда ҳам ушбу таъсирни кўриш мумкин. Ёки Ойбекнинг 1936 йилда Чимён тоғлари бағрида олган таассуротлари асосида ёзилган “Наъматак” шеърларидаги улуғворлик ва фидойилик олқишланган сатрлар ҳам Уолт Уитмен ижодига уйқашдир. Наъматак борлиққа гўзаллик, эзгулик ҳадя этмоқ учун “юксакда, шамол беланчаги”да нафис чайқалади. Шеърда ваҳший тошлар ижоди бўлган, уларга фусун берган кумуш қорларни юм-юм йиғлатган наъматакдаги матонат, маъсумлик улуғланади. Чимён тоғлари бағрида учратган гўзал, бетакрор манзара таъсирида яратилган ушбу шеърда Наъматак тимсолида минглаб бегуноҳлар қони тўкилаётган жамиятда ўзгаларга эзгулик улашаётган зиёлилар қиёфасини ҳам акс эттираётгандек бўлади шоир. Сўнги:

*Тоғлар ҳавосининг ферузасидан
Майин товланади бутун ижоди.
Ваҳший қояларнинг ажиб ижоди:
Юксакда рақс этар бир туп наъматак,*

Қуёшга бир сават гул тутиб хурсанд! –

сатрларида бу ҳол ойдинлашаётгандек бўлади. Ушбу шеър беихтиёр Уолт Уитменнинг “Илк момақаймоқ” асаридаги образни ҳам ёдга солади.

Шеърнинг:

*Қиш қафасидан озод, оддий, барра ва нафис,
Бу оламда одатлар ҳам, сиёсатбозликлар ҳам, пул ишлари ҳам
бўлмаган каби
Қишнинг илиқ майса пучмоқларидан
Олтин шафақдек сокин, беозор
Баҳорги илк момақаймоқ
Фариштадек маъсум юзин кўрсатди, -*

Мисраларида қиш қафасини ёриб, маъсумлиги билан бойлигу сиёсатбозликка асосланган жамиятга қарама-қарши турган момақаймоқдаги курашчанлик, нафосат улуғланади.

Уолт Уитмен ва Ойбек ижодидаги муштарак жиҳатларни аниқлашда Жамол Камолнинг куйидаги сўзлари муҳим ўрин тутади: “Бизнингча, Ойбек шеърятининг ягона пафоси, унинг индивидуал поэтик услубида бир-бирига боғлиқ бўлган икки муҳим момент белгиловчи роль ўйнайди: 1) ҳамиша ҳамма ерда нафосатни кўришга ва уни тасдиқлашга қаратилган, маълум даражада, шоирнинг “шеър – ахлоқий гўзалликдир” деган ўзига хос ақидасидан келиб чиқувчи тамойил; 2) лирик жанр доирасида эпик назарга эга бўлиш, лирик ҳолат, лирик лавҳаларни эпик назар билан кўриш, ёритиш тамойили”. Юқоридаги жиҳатларни Уолт Уитмен асарларида ҳам кўриш мумкин.

*Қани ким ҳозир мўжизага ишонар?
Мен эса ҳар нарсада мўжизани кўраман:
Монхеттен кўчаларидан ўтганим дамлар,
Тубсиз осмон тоқига назар солган чоқ,
Тўлқинли соҳилда ялангаёқ кезиб,
Ё ўрмонда қайсидир дарахт остида,
Ё яқинлар билан кундуз, ёр билан тунлари суҳбатлашганда,
Дўстлар билан даврада базм қурган онларим,
Ёки ўтлоқзор ичра подадек кезганимда,
Ёки ажойиб нинач, қушларга боққанимда
Ёки мўжизалар шафақ, ё чақнаса сокин, тиниқ юлдузлар,*

*Баҳордаги ҳилолнинг ажиб, сокин ҳолати,
Ва уларнинг барчаси менинг учун – мўжиза.
Муштарак ва айро ҳолда – бари-бари мўжиза.
Ҳар бир кун ва туннинг сониялари мўжиза,
Кенгликлар ҳар бир қуб дюми мўжиза,
Ҳар бир фазовий борлиқ квадрат ярди мўжиза,
Ҳар бир фут ва унинг қаърида яшириндир мўжиза,
Мен учун денгиз барча мўжизасин очади;
Балиқлар – қоялар – тўлқинлар ҳаракати –
Кемалар – ундаги одамларнинг барчаси.
Яна сизга қандай мўжиза керак!*

тарзида тилсимотларга тўла борлиқдан олган ҳайратини ошкор этади. Муттасил ҳаракатдаги олам, поёнсиз коинот, инсоннинг мураккаб олами, табиатининг рангин жилоларидан ҳайрат туйғуси Ойбек шеърларининг ҳам асосини ташкил этади. Унинг “Табиат тўртликлари” шеърида табиат ҳодисалари, унинг фаслларидаги ранглар товланишидан ҳайратга тушган лирик қаҳрамон кечинмалари мўжизага тўлиқ борлиқ тасвири жараёнида очила боради.

*Кўркига тўймаймен – уфқда қуёш
Булутлар юзига қирмизи бўёқ
Суркаб ўтганидан қоладирман маст,
Изида хаёлга толурмен узоқ... –*

Табиатнинг улуғворлиги инкор этилиб, унинг ҳар қандай мўжизалари рад этилаётган даврларда Ойбек инсон борлиқнинг зарраси ва у билан муштарак эканлигини баралла куйлади, борлиқнинг инсон тафаккури англашга ожиз кўплаб сиру синоатлари борлигига иқроор бўлди.

Уолт Уитмен ва Ойбек ижодидаги уйғун жиҳатлардан яна бири – ҳар икки шоирнинг некбинлигидир. Уларнинг ҳаёт йўлларида ҳам бу ўхшашлик кўзга ташланади. Дарҳақиқат, умрининг сўнгги йилларида Уитмен ҳам, Ойбек ҳам фалаж ҳолатда тўшакка михланганларига қарамай ёруғ туйғулар сингган асарлар яратишда давом этдилар.

Хуллас, Уолт Уитмен ва Ойбек ижодидаги муштараклик, ижодий таъсир тилсимот ва мўжизаларга тўла борлиқ тасвирию талқинларида улардан туғилган ҳайрат туйғусининг ўзига хос ифодаларида, ижтимоий-сиёсий масалаларни нозик кечинмалар фонида акс эттириш услубларида, лирик жанр доирасида эпик кўламдорликка эришиш ва сюжетли шеърлар орқали

лиро-эпик тасвир имкониятларини намоён эта билишларида, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий масалалар ҳамда табиат ходисалари акс этган шеърларда неқбинликнинг устуворлик касб этишида кўзга ташланади.

Саволлар :

- 1. Уолт Уитменижодинингўзигахосхусусиятинимада ?**
- 2. Уолт Уитмен ва Ойбек ижодидаги муштаракликқайтарздакўзгаташланади ?**
- 3. Уларнингҳаётидаўхшашликтомонлариборми ?**

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Литературный энциклопедический словарь –М.: 1987.
2. Дима А. Принципы сравнительного литературоведения. -М.: Прогресс 1977.
3. Б.М. Жирмунский. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Избр.труды. -М.:1979.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литератур. -М.: Прогресс. 1979.
5. Минералов.Ю.И. Сравнительное литературоведение (компаративистика) учебник для бакалавриата и магистратуры –М. : Издательство Юрайт, 2017. -387 с.
6. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М.: 1972.
7. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Ўзбекистон .1997.
8. Эшонбоев А. Қиёсий-тарихий метод ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2008, №4. –Б. 38-46.
9. Основы сравнительного и сопоставительного литературоведения. - Казань: Казан.гос. ун-т, 2007.
- 10.Қосимов А. Адабиётда типологик ўхшашликлар ва ўзаро таъсир. Тошкент: Фан. 2004.

